

VII

Ο ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΚΤΕΝΑΣ

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΛΑΤΡΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ — Ο ΑΚΑΤΑΠΟΝΗΤΟΣ ΕΡΕΥΝΗΤΗΣ

Είχα τὴν τύχη νὰ γνωρίσω, κατὰ τὰ πρῶτα βήματά μου στὴν ἐπιστήμη (1919 -1921), ἀπὸ πολὺ κοντά, τὸν σοφὸν αὐτὸν ἐπιστήμονα καὶ αἰσθάνομαι τὴν ἐσώτερη παρόρμηση, μὰ καὶ σὰν χρέος μου, νὰ μιλήσω γιὰ τὸν ἀλησμόνητο αὐτὸν ἄνθρωπο. Νὰ δώσω τὴν εἰκόνα του, δπως ἔγὼ τὴν εἶδα καὶ τὴν διατηρῶ στὶς ἀναμνήσεις μου, ὠραία καὶ φωτεινή. Μὲ τὰ μάτια μου, τῆς ἐποχῆς, τὰ παιδικὰ ἀκόμα, καὶ μὲ τὰ αἰσθήματα τῆς νεανικῆς καρδιᾶς, τὰ γεμάτα πάθος καὶ ἐνθουσιασμό. Γιατὶ δὲ Κτενᾶς, ἀνάμεσα στοὺς ἐπιστήμονες τοῦ κλάδου του καὶ τοὺς πολυάριθμους μαθητές του, ἀφῆσε, σὰν δάσκαλος καὶ σὰν ἐρευνητής, ἐποχὴ δική του καὶ ἀναμνήσεις ἀξέχαστες. Γιὰ ἄλλους, τοὺς πολλούς, θερμῆς ἀγάπης, γιὰ μερικοὺς -δπως πιστεύω τώρα μὲ τὴν προοπτικὴ ποὺ δίνει στὰ γεγονότα δὲ χρόνος- ἄδικα, κάποιας ἀντιπάθειας, ἀλλὰ γιὰ ὅλους, ἀνεξαίρετα, πρέπει νὰ δομολογηθῇ, πραγματικοῦ θαυμασμοῦ. Τῆς γενικῆς ἀναγνώρισης γιὰ τὴν σοφία του, γιὰ τὴν ἀπαράμιλλη ἐργατικότητά του, γιὰ τὴν φανατική, ιεραποστολική θὰ μποροῦσε νὰ τὴν χαρακτηρίσῃ κανείς, ἀφοσίωσή του στὴν ἐρευνα.

Τὰ μαθήματα τοῦ πρώτου χρόνου τῆς Χημικῆς Σχολῆς, κατὰ τὸ χειμῶνα τοῦ 1918 - 1919, ποὺ ἦταν καὶ δικός μου πρῶτος φοιτητικὸς χρόνος, καθυστέρησαν πάρα πολὺ καὶ ἄρχισαν μόλις στὶς 8 Ἰανουαρίου τοῦ 1919. Παρακολούθησα λοιπὸν διδασκαλία σὰν πρωτοετῆς πέντε μόνο μῆνες καὶ σχεδὸν ἀμέσως, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1919, βρέθηκα δευτεροετῆς φοιτητῆς καὶ -κάτι τὸ σπάνιο γιὰ τὶς δυσκολίες καὶ τὰ φτωχὰ μέσα τῆς ἐποχῆς- ἀσκούμενος καὶ ὑποβοηθός στὸ Ἐργαστήριο Ἀνοργάνου Χημείας. Ἐκεῖνες τὶς ἡμέρες δὲ Κτενᾶς ζητοῦσε νὰ προσλάβῃ βοηθό, διαλέγοντάς τον ἀπὸ τοὺς φοιτητάς τῆς Χημείας. Κάποιος μὲ σκέφτηκε καὶ μὲ σύστησε γι' αὐτὴ τὴ θέση.

Καταλαβαίνετε μὲ πόση ὑπερηφάνεια, ἀνάμικτη ὅμως καὶ μὲ φόβο καὶ δισταγμό, ἄκουσα γιὰ τὴ θαυμαστὴ αὐτὴ πρόταση. Ἔγὼ δὲ ἀσημος καὶ ἀπραγος φοιτητάκος, δὲ 16χρονος νεαρός, μὲ τὶς ἀναιμικὲς γυμνασιακὲς μονάχα γνώσεις, ποὺ

τὸν παραμέριζε καὶ τὸν φόβιζε συνήθως τὸ πλῆθος τῶν ἐπιδεικτικῶν καὶ φωνα-κλάδων συμφοιτητῶν του, νὰ βρεθῶ, τόσο γρήγορα, βοηθὸς τοῦ μεγάλου Κτενᾶ, τοῦ ἐπιστήμονα ποὺ ἡ φήμη του κυκλοφοροῦσε μέσα στὸ φοιτητικὸ κόσμο δίνοντάς του ἡμιθεῖκὲς διαστάσεις. Καὶ μάλιστα βοηθὸς ἐπίσημος, μισθωτός, ὅχι ὅπως στὴν Ἀνόργανο, τῆς προσκολλήσεως. Βοηθὸς μὲ ἡμερομίσθιο –τὴν ἐποχὴν ἐκείνη δῆλοι οἱ δργανικοὶ ἐπιμεληταὶ καὶ οἱ βοηθοὶ δὲν ἤσαν μόνιμοι ὑπάλληλοι ἀλλὰ ἔκτακτοι– μὲ ἀμοιβὴν ποὺ ἔφθανε τὶς 80 δραχμὲς τὸ μῆνα. Μιὰ τέτοια θέση, στὸν κύκλο τὸν δικό μου τὴν ἐποχὴν ἐκείνη, ἥταν τὸ μεγαλύτερο ὑπόργημα. Καὶ ἔδινε στὸν τυχερὸ φοιτητή, μὲ τὸ μηνιάτικο τῶν 80 δραχμῶν, τὴν πραγματικὴν ἀνεσηνὸν δέρχοντα, ἀφοῦ τὸ ψωμί, τὸ καρβέλι τῆς δκᾶς, εἶχε μόνο 55 λεπτά, τὸ κρέας 1,60 ἡ δκᾶ, ἡ ἐφημερίδα 5 λεπτά καὶ τὸ καλορραμμένο, ἀπὸ ἐγγλέζικο ὑφασμα, κοστούμι – αὐτὸ δῆμος θεωρούμενο πανάκριβο γιὰ τὴν ἐποχὴ – 80 δραχμές.

Μὲ ἀνάμικτα λοιπὸν αἰσθήματα χαρᾶς καὶ φόβου ἀνέβηκα διστακτικὰ τὶς μαρμάρινες φαγωμένες σκάλες τοῦ παλιοῦ μεγάλου κτιρίου ποὺ μέχρι τελευταῖα στέγαζε τὸ Ὁρυκτολογικὸ στὴν δόδον Ἀκαδημίας 38, ἐκεῖνο τὸ πρωινὸ τῆς 31ης Ἰουλίου 1919, γιὰ νὰ παρουσιαστῷ στὸν Κτενᾶ. Τὴν ἡμέρα αὐτῇ τὸν εἶδα, γιὰ πρώτη φορά, ἀπὸ κοντὰ καὶ τὸν πρωτογνώρισα.

‘Υψηλὸς καὶ λεπτός, ντυμένος κομψότατα, μὲ τὸ καλορραμμένο δλόλευκο λινὸ κοστούμι του, τὴν χτυπητὴ γραβάτα καὶ τὸ φουντωτὸ μαντηλάκι στὴν τσέπη τοῦ σακκακιοῦ, ἐντυπωσίαζε μὲ τὸ ἀεράτο παρουσιαστικό του καὶ τὴ φινέτσα του. Καλοφτιαγμένο πρόσωπο, ξανθὰ καλοχτενισμένα σὲ λοξὴ χωρίστρα μαλλιά, μικρὸ δακτύλιο μουστάκι καὶ λαμπερὰ γαλανὰ μάτια μὲ ἀνταύγειες ἀτσαλιοῦ. ‘Ενας τζέντλεμαν, νεαρὸς ἀκόμη τὴν ἡλικία, μὲ τόσο κομψὸ καὶ ἐπιμελημένο παρουσιαστικό, νὰ είναι ἀναγνωρισμένος σοφός, ἀποτελοῦσε ἀντίθεση πρὸς τὰ καθιερωμένα τῆς ἐποχῆς, ποὺ τοὺς ἀνθρώπους, αὐτῆς τῆς σειρᾶς, τοὺς ἡθελαν ἀτημέλητους καὶ ἀναχρονιστικὰ ντυμένους.

‘Ο Κτενᾶς μὲ ὑποδέχτηκε μὲ συγκρατημένο μειδίαμα, μισὸ ὑπεροπτικὸ καὶ μισὸ εἰρωνικό, καὶ μὲ διαπέρασε μὲ τὴν ἀλύγιστη ματιά του, ποὺ σούδινε τὴν ἐντύπωση πῶς τίποτε δὲν ἄφηνε νὰ τῆς ξεφύγῃ καὶ τίποτα δὲν μποροῦσε νὰ κρύψης ἀπ’ αὐτήν.

Μὲ τὴ ματιὰ αὐτῇ στάθμισε τὸ μικροκαμωμένο καὶ φοβισμένο παιδάκι ποὺ στεκόταν δειλὰ μπροστά του καὶ τολμοῦσε νὰ καταπιαστῇ καὶ νὰ παιξῃ, τόσο πρόωρα, τὸν ρόλο τοῦ βοηθοῦ-ἐπιστήμονα. ‘Η γρήγορη αὐτὴ διερευνητικὴ ἐξέταση, κι’ ἀκόμα οἱ δυὸ τρεῖς ἐρωτήσεις του σὲ μένα, φαίνεται πῶς τὸν ἰκανοποίησαν. ‘Ασφαλῶς δὲν θὰ ἐθαύμασε οὔτε τὸ μπόι μου οὔτε τὴν σοφία μου. ‘Αλλὰ ὑποψιάζομαι πῶς παρατήρησε καὶ ἐξετίμησε ἐκεῖνο ποὺ ἦταν ἔνα μόνιμο, δικό του πάθος. Νὰ ἔχῃ κοντά του ἀνθρώπους ποὺ προέρχονταν ἀπὸ σπίτια καὶ διακρίνονταν γιὰ τὸν σεβασμό, τὴν πειθαρχία καὶ τὴν ἀγωγή. Ποὺ νὰ τοὺς είναι γνωστὴ ἡ ἱστορία, ἡ παράδοση τῆς οἰκογένειάς τους. Κι’ ἐγώ, χαϊδεμένος καὶ ἀναθρεμμένος ἀπὸ τὸν αὐτηρὸ δάσκαλο πατέρα μου, ἀν δὲν είχα ἄλλα προσόντα, φαίνεται πῶς

ἔδειχνα ὅτι είχα αὐτὰ τὰ χαρίσματα. Μ' ἔστειλε λοιπὸν νὰ πάω ἀμέσως ν' ἀγοράσω μιὰ ἀσπρη μπλούζα –ποὺ ἔπρεπε καὶ νὰ διορθωθῇ καὶ προσαρμοστῇ στὶς μικροσκοπικές μου διαστάσεις– καὶ νὰ ἔρθω τὸ ἐπόμενο πρωὶ νὰ πιάσω δουλειά.

Ἐτσι, ἀπὸ τότε, κοντὰ στὸν Κτενᾶ, ἄρχισα νὰ ἐργάζωμαι μὲ ὑπεύθυνα καθήκοντα, σὰν μισθωτὸς ὑπάλληλος. Ἐκεῖνος ἡταν ὁ πρῶτος προϊστάμενός μου καὶ τώρα, μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων, ἀντιλαμβάνομαι πόσο βάρυναν στὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτῆρα μου αὐτὰ τὰ δυὸ χρόνια ποὺ δούλεψα κοντά του. Τὰ πρῶτα ὑπεύθυνα χρόνια τῆς ζωῆς μου. Ἀπὸ αὐτὸν πρωτοδιδάχτηκα τὴν ἐργατικότητα, τὴν ἐπιμέλεια, τὴν ἀκρίβεια, τὴν ὑπευθυνότητα, τὴν συστηματικὴ μελέτη καὶ τὴν προσεκτικὴ παρατήρηση κατὰ τὴν ἐξέταση τῶν φαινομένων τῆς ἐπιστήμης. Ἄλλα ἀκόμα καὶ τὴν ὑπερήφανη ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἀνθρώπων, μὲ θάρρος, συνέπεια καὶ ἀποφασιστικότητα. Ἡ ἐντυπωσιακὴ παρουσία τῆς προσωπικότητάς του ἔλαμπε στὰ μάτια κάθε νέου ἀνθρώπου, ποὺ είχε δρεξη γιὰ δουλειὰ καὶ δημιουργούσε τὸ ζωντανὸ παράδειγμα γι' αὐτόν, ἀπὸ τὸ δόπιο δύσκολα μποροῦσε νὰ ξεφύγη. Ποὺ τὸν συνάρπαξε καὶ ἄθελά του ἀναγκαζόταν νὰ τὸ μιμηθῇ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη λοιπὸν ἡμέρα καταπιάστηκα μὲ τὴν καινούργια δουλειά μου καὶ ἄρχισα νὰ γνωρίζω τοὺς ἀνθρώπους της καὶ τὸ περιβάλλον της.

Ανεβαίνοντας τὴν πλατειὰ μαρμάρινη σκάλα τοῦ παλιοῦ κτιρίου τῆς ὁδοῦ Ἀκαδημίας, δπου ἡταν ἐγκατεστημένο τὸ Ὁρυκτολογικὸ καὶ Πετρογραφικὸ Ἐργαστήριο, ἀφοῦ προσπερνοῦσες τὸ πρῶτο πάτωμα ποὺ στέγαζε τὸ Φαρμακευτικὸ Χημεῖο, ἔφθανες σ' ἔνα προθάλαμο. Ἡ ἀριστερὴ φρουριακὴ πράσινη πόρτα ὠδηγοῦσε, μ' ἔνα στενὸ διάδρομο, στὰ διάφορα γραφεῖα τοῦ Ἐργαστηρίου. Μπαίνοντας, στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἡταν τὸ μικρὸ χημικὸ ἐργαστήριο καὶ ἀμέσως δίπλα του τὸ γραφεῖο τοῦ Καθηγητῆ στὴν γωνία πρὸς τὴν ὁδὸ Σίνα. Δωμάτιο ποὺ τὸ φωτίζαν δυὸ μεγάλα παράθυρα, τὸ ἔνα πρὸς τὴν αὐλὴ καὶ τὸ ἄλλο πρὸς τὴν Ἀκαδημία καὶ τὸν κῆπο της.

Δίπλα στὰ δυὸ αὐτὰ δωμάτια, μιὰ σαραβαλιασμένη ξύλινη σκαλίτσα ὠδηγοῦσε στὶς σοφίτες, ποὺ χρησίμευαν γιὰ γραφεῖα τοῦ προσωπικοῦ. Κάτω ἀπὸ τὴν σκάλα καὶ δίπλα, στὰ κάτω γραφεῖα, ἡ μεγάλη αἴθουσα τῆς Ὁρυκτολογικῆς καὶ Πετρολογικῆς συλλογῆς, ποὺ ἔπιανε δλη τὴν πλευρὰ τοῦ κτιρίου πρὸς τὴν ὁδὸ Ἀκαδημίας καὶ δίπλα της, μιὰ ἀκόμη αἴθουσα, πρὸς τὴν ὁδὸ Μασσαλίας, μὲ πετρώματα τῶν Ἑλληνικῶν περιοχῶν. Στὸ ἴδιο πάτωμα μὲ τὶς αἴθουσες αὐτές καὶ τὰ γραφεῖα, πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ ἀρχικοῦ προθαλάμου, στὸν δόπιο κατέληγε ἡ κεντρικὴ μαρμάρινη σκάλα, βρισκόταν, τελείως ξεχωριστὸ καὶ ἀπομονωμένο, τὸ προσωπικὸ Ἐργαστήριο καὶ Σπουδαστήριο τοῦ Καθηγητῆ.

Αὐτὸν ἡταν τὸ ἄδυτό του. Μιὰ ἀπλόχωρη ψηλοτάβανη αἴθουσα ποὺ ἔπιανε δλη τὴν ἀνατολικὴ γωνιὰ τοῦ πατώματος. Μεγάλα τραπέζια ἐκεῖ μέσα, προθῆκες ὑαλόφρακτες καὶ συρταρωτές, βιβλιοθήκες καὶ ἔνα μεγάλο γραφεῖο στὸ βάθος. Μικροσκόπια, γωνιόμετρα καὶ συσκευὲς φάνταζαν στὶς βιτρίνες, μεγάλοι χάρτες

στοὺς τοίχους καὶ παντοῦ ἀπλωμένα δείγματα δρυκτῶν καὶ πετρωμάτων.

Τὰ κλειδιὰ τοῦ Ἐργαστηρίου αὐτοῦ τὰ κρατοῦσε πάντα δὲ ἴδιος καὶ θὰ ἔμπαινες ἐκεῖ γιὰ λίγο καὶ μονάχα σταν θὰ βρισκόταν κι' ἐκεῖνος μέσα καὶ ἐὰν θὰ σὲ καλοῦσε. Ἐκεῖ ἀπομονωμένος ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ξημεροβραδιαζόταν, τὶς περισσότερες φορὲς χωρὶς μεσημβρινὴ ξεκούρασῃ, γυρίζοντας ἀμέσως ὑστερα ἀπὸ ἔνα βιαστικὸ γεῦμα στὸ γνωστὸ μεγάλο ἐστιατόριο «Διεθνὲς» τῆς δόδοι Σταδίου. Σ' αὐτὸ τὸ σπουδαστήριο του ἐργαζόταν καὶ μελετοῦσε κι' ἐκεῖ δεχόταν τοὺς λιγοστοὺς προσωπικούς του φίλους. Στὸ ἄλλο γραφεῖο, τὸ ἐπίσημο, δὲν ἔμενε παρὰ γιὰ πολὺ λίγο. Τὸ προώριζε μονάχα γιὰ νὰ δέχεται τὶς τυπικὲς ἐπισκέψεις τῶν φοιτητῶν του. Πολὺ ἀργότερα τὸ ἐγκατέλειψε τελείως καὶ κατέληξε νὰ γίνη γραφεῖο ἐπιμελητῶν.

‘Ο Κτενᾶς, τὴν πρώτη ἐκείνη ἡμέρα ποὺ ἔπιασα δουλειὰ (Ιη Αὐγούστου 1919), μὲ γύρισε στὰ γραφεῖα καὶ μὲ γνώρισε δὲ ἴδιος μὲ τὸ ἄλλο προσωπικό. Πρῶτα μὲ πῆγε στὸ Χημικὸ Ἐργαστήριο, γιὰ τὸ δόποιο καὶ μὲ προώριζε. “Ηθελε ν' ἀποκτήσῃ, μοῦ ἔξήγησε, βοηθὸ ἵκανὸ γιὰ νὰ τοῦ κάνῃ σωστὲς ἀναλύσεις δρυκτῶν καὶ πετρωμάτων, ὥστε νὰ μὴν ἔχῃ τὴν ἀνάγκη τῶν ξένων. Γι' αὐτὸ καὶ συμφώνησε πρόθυμα νὰ ἐργάζωμαι μόνο τὰ πρωινὰ κοντά του, δσες ἐλεύθερες δρες μοῦ ἀφηναν τὰ μαθήματά μου, καὶ τὰ ἀπογεύματα νὰ ἔξακολουθήσω νὰ δουλεύω στὴν ‘Ανδραγανο, ὥστε νὰ ἔξασκηθῶ καὶ νὰ γίνω ἔνας καλὸς ἀναλυτικὸς χημικός. Σ' ἐκεῖνον θὰ ἐρχόμουν τὰ βράδυα, μόνο τὶς ἡμέρες ποὺ θὰ ηθελε βοήθεια γιὰ κάποια ἔκτακτη ἐργασία. Δουλειὰ δηλ. ἔξαντλητικὴ γιὰ μένα, καὶ στὰ δυὸ ἐργαστήρια, χωρὶς ἀνάπauλa, ἀπὸ τὶς 7 τὸ πρωὶ μέχρι τὶς 9 τὸ βράδυ.

Κατόπιν ἀνεβήκαμε μαζὶ στὶς σοφίτες καὶ μοῦ γνώρισε τοὺς συναδέλφους. Τὸν παλαιότερο βοηθό του Διονύσιο Μουστάκα, τριτοετὴ φοιτητὴ τῆς Χημείας, τοὺς ἐπιμελητές του, Χρῖστο Γαρδίκα καὶ Γεώργιο Βορεάδη, καὶ τὸν συνεργάτη του γεωλόγο Μάξιμο Μαραβελάκη. Οἱ τελευταῖοι ἦσαν ἐπιστήμονες φτασμένοι, πολὺ μεγαλύτεροί μου στὰ χρόνια, ποὺ κοντά στὸν Κτενᾶ ἔξελίχτηκαν ἀργότερα σὲ Καθηγητάς. ‘Ο Μαραβελάκης καὶ δὲ Γαρδίκας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καὶ δὲ Βορεάδης στὴν Ἀνωτάτη Γεωπονικὴ Σχολὴ καὶ ἀργότερα στὸ Πολυτεχνεῖο.

Τὸ γραφεῖο μου θὰ ἦταν, μαζὶ μὲ τοῦ Μουστάκα, στὸ πρῶτο ἀπλόχωρο μὰ χαμηλοτάβανο δωμάτιο, ποὺ ἔβλεπε πρὸς τὴν αὐλὴν. Δίπλα σ' αὐτὸ βρίσκονταν δυὸ γραφεῖα γιὰ τοὺς ἐπιμελητές καὶ πάρα μέσα, πρὸς τὸ ἀριστερά, κάτω ἀπὸ τὴν σκεπῆ, ἡ περιέργη μακρόστενη μεγάλη αἰθουσα τῶν φοιτητικῶν ἀσκήσεων μὲ τὸν ἴδιοτροπο φωτισμό της, ἀπὸ τὰ τζαμωτὰ παράθυρα τῆς στέγης. Φύλακας-Κέρβερος τῶν Ἐργαστηρίων καὶ γραφείων, μὲ θέση ἐμπειροτέχνη παρασκευαστῆ, δὲ Βασίλης Μπραβάκος, μιὰ σεβαστὴ ἐμφάνιση, πατέρας στὰ χρόνια τοῦ Καθηγητῆ, ἐμπιστός του καὶ ὑπεύθυνος γιὰ ὅλες τὶς ἐργαστηριακὲς μὰ καὶ τὶς προσωπικὲς ὑποθέσεις του. Αὐτὸς ἦταν καὶ δὲ μόνος ποὺ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τοῦ μιλάῃ ἐλεύθερα καὶ καμμιὰ φορὰ καὶ νὰ τοῦ ἀντιμιλάῃ κι' ἐκεῖνος ἔβαζε δλους, φοιτητὰς καὶ βοηθούς, σὲ τάξη. Πάντα σοβαρὸς καὶ ἐπιβλητικός, γνωστὸς σ' ὅλους μὲ τὸ

κολακευτικό παρατσούκλι «Μπραβαί», άφοῦ τὸ ὄνομά του συγγένευε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ διάσημου αὐτοῦ δρυκτολόγου.

‘Ο Μουστάκας μούκανε στὴν ἀρχὴ τὸν σπουδαῖο, μὰ γρήγορα ἔγινε ἔνας καλὸς φύλος. Μεγάλη συμπάθεια μούδειξε, ἀπ’ τὴν πρώτη μέρα, δ Γαρδίκας καὶ πολὺ μὲ βοήθησε στὸ νὰ μάθω γρήγορα καὶ νὰ προσαρμοστῶ στὰ καινούργια καθήκοντά μου.

‘Ο Κτενᾶς, τὰ χρόνια ἐκεῖνα, εἶχε προσωρινὰ καὶ τὴν ἔδρα Γεωλογίας καὶ Παλαιοντολογίας καὶ διεύθυνε τὸ Ἐργαστήριο τῆς, ἀναπληρώνοντας τὸν διωγμένο, γιὰ πολιτικοὺς λόγους, ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Θεόδωρο Σκούφο. Τὸ Ἐργαστήριο αὐτὸ στεγαζόταν στὸ διπλανὸ μικρὸ ἀνεξάρτητο κτίριο τῆς γωνίας Ἀκαδημίας-Σίνα, ποὺ τὸ χώριζε ἀπ’ τὸ Ὁρυκτολογικὸ μιὰ στενὴ αὐλὴ. Μὲ τὸ ἐκεῖ προσωπικὸ εἶχα λοιπὸν ἐπίσης συνεργασία καὶ συνεδέθηκα γρήγορα μὲ τοὺς συναδέλφους ποὺ τὸ ἀποτελοῦσαν. Τὸν βοηθὸ Αθαν. Μπουσβάρο, ποὺ ἀργότερα σταδιοδρόμησε σὰν χημικὸς στὸ Γενικὸ Χημεῖο τοῦ Κράτους, τὴν ἐπίσης βοηθὸ δεσποινίδα Ἐμμα Πιτσιλῆ, μετέπειτα Κυρία Ἀχιλ. Φρειδερίκου, ποὺ σταδιοδρόμησε στὴν ἐκπαίδευση καὶ τοὺς ἐμπειροτέχνες παρασκευαστὲς Π. Γεωργᾶ καὶ Γ. Κοσμᾶ.

Τὰ κύρια μαθήματα τοῦ Κτενᾶ ἦσαν ἡ κρυσταλλογραφία καὶ ἡ δρυκτολογία γιὰ τοὺς χημικοὺς, φυσικοὺς καὶ φαρμακοποιοὺς καὶ ἡ πετρογραφία γιὰ τοὺς φυσικούς. Τὰ δίδασκε ὑποδειγματικά, μὲ σαφήνεια, σύστημα καὶ τάξη. Ἔδινε ἔτσι τὸν καιρὸ στὸ φοιτητὴ νὰ κρατάῃ καλὲς σημειώσεις, καὶ νὰ μπορῇ, μ’ αὐτές, νὰ μορφώνεται καὶ νὰ περνάῃ μὲ ἐπιτυχία τὶς ἀξετάσεις του, ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ εὔκολες ἦσαν προκειμένου γιὰ τὸν ἀρκετὰ ἀπαιτητικὸ καὶ δύσκολο στὶς ἐρωτήσεις του Κτενᾶ. Σύγγραμμα δὲν ἔβγαλε, παρὰ μόνο τοὺς δρυκτογνωστικοὺς πίνακες. Αὗτοι χρησίμευαν γιὰ τὶς ἀσκήσεις τῶν φοιτητῶν ποὺ γίνονταν συστηματικὰ μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ἐπιμελητῆ καὶ τῶν βοηθῶν*.

* ‘Ο Κωνστ. Α. Κτενᾶς γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1884. Ή οἰκογένειά του, παλιὰ ἀρχοντική, ἦταν ἀρκετὰ εὐκατάστατη. Ό διακριθεὶς πολιορκητὴς τῆς Ἀκροπόλεως τοῦ 1821 Π. Κτενᾶς, ἦταν πρόδυονός του. Ό πατέρας του διατηροῦσε ἔνα ἀπ’ τὰ μεγάλα ἐμπορικὰ καταστήματα τῆς ἐποχῆς του. Ό Κτενᾶς ἐδειξε, ἀπὸ πολὺ νέος, ίδιαίτερη ἀγάπη γιὰ τὴν ἐπιστήμη. Τὸ 1900 γράφηκε στὸ Πανεπιστήμιο ἀρχικὰ στὴ Νομικὴ γιὰ νὰ μεταπηδήσῃ γρήγορα στὴν Φυσικομαθηματικὴ Σχολὴ καὶ νὰ τελειώσῃ τὶς Φυσικές Ἐπιστήμες συνεχίζοντας κατόπιν, στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Λειψίας. Τὸ διδακτορικὸ τὸν δίπλωμα τὸ πῆρε στὴν Λειψία (1907), μὲ τὸν ἀνώτατο βαθμὸ summa cum laude. Ή σχετικὴ ἐργασία του προκάλεσε ἔχειωριστὸ ἐνδιαφέρον καὶ εἶχε θέμα τὸ κρυσταλλοσχιστόδες τῶν νήσων Σύρου καὶ Σίφωνου. Ενα χρόνο ἀκόμη φοίτησε στὴ Μεταλλευτικὴ Ἀκαδημία τῆς Freiberg καὶ μόλις γύρισε στὴν Ἑλλάδα, διωρίστηκε (1908) Υφογητῆς τῆς Ὁρυκτολογίας. Επῆρε μέρος σὰν ἀπλὸς στρατιώτης στοὺς πολέμους 1912—1913 καὶ συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν πολεμιστῶν τοῦ Μπιζανίου. Νεώτατος, σὲ ήλικία μόνο 28 ἐτῶν —κάτι τὸ ἀσυνήθιστο γιὰ τὴν ἐποχὴ— κατέλαβε τὴν τακτικὴ ἔδρα τῆς Ὁρυκτολογίας καὶ Πετρογραφικῆς Γεωλογίας τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τὴν διεύθυνση τοῦ ἀντίστοιχου Ἐργαστηρίου καὶ Μουσείου (1912). Επροτάθηκε ἀπὸ τὴν ἔκτακτη κριτικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς ἐποχῆς ἐκεί-

Τὸ μάθημα τὸ ἔκανε στὴν παλιὰ ἴσογεια αἰθουσα τῆς αὐλῆς τοῦ Ἀνατομείου ποὺ συγκοινωνοῦσε ἐσωτερικὰ μὲ τὸ Γεωλογικό. Ἐκεῖ, στὸ μεγάλο τραπέζι της, κουβαλούσαμε καὶ ἀράδιαζε τοὺς γυάλινους καὶ χαρτονένιους μεγάλους κρυστάλλους, τὰ δρυκτὰ καὶ τὰ πετρώματα. Συμπλήρωντες ἀκόμα τὴν διδασκαλία του μὲ προβολές εἰκόνων. Σὲ παράταξη, κοντὰ στὴν ἔδρα, μὲ τὶς κάτασπρες μπλούζες μας, ἐμεῖς οἱ βοηθοὶ καὶ οἱ παρασκευασταὶ, τὸν βοηθούσαμε στὶς ἐπιδείξεις καὶ τὶς προβολές. Ὁ νεώτερος –καὶ αὐτὸς ἡμουν ἐγὼ– εἶχε ἀκόμα τὴν φροντίδα ν' ἀνεβαίνη καὶ νὰ καθαρίζῃ τὸν πίνακα. Ἔξ αἰτίας μου δμως ἡ ὑποχρέωση αὐτὴ μεταβιβάστηκε τότε στοὺς παρασκευαστές καὶ ἔξακολούθησε νὰ είναι δική τους πιὰ ἀρμοδιότητα. Αἴτια τὰ παπούτσια ποὺ φόραγα. Τρίζανε φοβερά, σὲ κάθε μετακίνησή μου, ἐπάνω στὴν ἔδρα, κι' αὐτὸ πολὺ τὸν νευρίαζε. Ἔτσι ἄρχισε νὰ φωνάζῃ, ἀντὶ γιὰ μένα, τὸν Κοσμᾶ κι' ἐγὼ εὐλογοῦσα τὰ παπούτσια μου ποὺ μὲ ἀπάλλαξαν ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὅχι εὐχάριστη ἀγγαρεία.

Ἡ διδασκαλία του ἡταν ἐντυπωσιακὴ ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ ἰδιόρρυθμη. Γιατὶ είχε τὴ συνήθεια νὰ διδάσκῃ περιφερόμενος καὶ σουλατσάροντας ἐπάνω στὸ πλατύ ἀνάβαθρο, ποὺ ἔπιανε ὅλη τὴν πλευρὰ τῆς αἰθουσας. Ἐλύγζε τὸ σῶμα, χειρονομοῦσε, προσπαθῶντας μὲ τὰ χέρια νὰ βοηθήσῃ τὶς περιγραφές του, καὶ στριφογύριζε ὁ Ἰδιος, τὴν ὥρα ποὺ περιέστρεψε τοὺς μεγάλους κρυστάλλους καὶ τοὺς ἔδειχνε στοὺς φοιτητές, κάνοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ πιὸ ζωντανὴ τὴν φανταστικὴ θέση τῶν ἀξόνων τους. Ἐκεῖνος δὲν καταλάβαινε, διτὶ αὐτὴ ἡ μέθοδος διδασκαλίας δημιουργοῦσε κάποια θυμηδία στοὺς ἀκροατές του καὶ διτὶ πολλὲς φορὲς κρυφογελούσαν. Στὴν ἀρχὴ τὸ φέρτιμό του αὐτὸ τὸν παραξένευε δλους, γιὰ νὰ τὸ συνηθίσουν κι' ἐκεῖνοι λίγο ἀργότερα καὶ νὰ τὸ βρίσκουν κάτι τὸ φυσικὸ καὶ ἀπαραίτητο.

Ἐπάνω σ' αὐτὸ μάλιστα τὸ βίτσιο του θυμοῦμαι κι' ἔνα χαριτωμένο ἐπεισόδιο. Σὲ μιὰ φοιτητικὴ ἐκδρομή, τὴν ὥρα τῆς χωρὶς ἐθιμοτυπία συναναστροφῆς, μετὰ τὸ φαγοπότι, ἄρχισαν μερικοὶ φοιτηταὶ τῆς σειρᾶς μου τὸ θέατρο. Νὰ μιμοῦνται

νης, τῶν καθηγητῶν Κ. Καραθεοδωρῆ καὶ Θ. Σκούφου καὶ τοῦ χημικοῦ Λ. Ἀραπίδη. Προκρίθηκε παρ' διτὶ είχε μεταξὺ τῶν συνυποψήφιων ἔνα ἐπίσης μεγάλο: τὸν Σωκρ. Παπαβασιλείου. Ὁ Κτενᾶς μέχρι τὸν πρόωρο θάνατο του (1935) ἐδίδαξε τὰ μαθήματα αντά, τῆς Ὁρυκτολογίας καὶ Πετρογραφίας (Πετρολογία τὴν ὀνόμασε ἀργότερα), σὲ ἀνάτερο συγχρονισμένο ἐπίπεδο μὲ βάση τὶς τελευταίες προσόδους τῆς ἐπιστήμης, πάντα μὲ ἔξαιρετικὴ ἐπιτυχία καὶ μορφωτικὴ γιὰ τοὺς μαθητές του ἀπόδοση. Παράλληλα πρός τὴν διδακτικὴ ἀποστολή του, ἀσχολήθηκε ἀκούραστα ἐπάνω στὴ συστηματικὴ γεωλογικὴ ἔρευνα τῆς Ἑλλάδος. Οἱ μελέτες του, οἱ δόποις ἔλυσαν πολλὰ προβλήματα κι' ἔχάραξαν καινούργιες μεγάλες γραμμὲς γιὰ τὴν γεωλογικὴ ἱστορία τῆς Χώρας, ὑπήρξαν περισπούδαστες καὶ τὸν ἐπέβαλαν σὰν γεωλόγο καὶ πετρογράφο μεταξὺ τοῦ διεθνοῦς ἐπιστημονικοῦ κόσμου. Τὰ σχετικὰ δημοσιεύματά του φθάνουν τὰ 90. Τὸ 1926 ἐξελέγη, μαζὶ μὲ τοὺς πράτους, Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κι' ἔδειξε, κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ἀνωτάτου αὐτοῦ πνευματικοῦ Ἰδρυμάτος, σπουδαία δράση, ἀναλαμβάνοντας γραμματέας τῶν δημοσιεύμάτων του.

τοὺς καθηγητάς τους. Ὁ Γκόλας, π.χ. ἔκανε τὸν περίφημο Καθηγητὴ τῆς Θεωρητικῆς Φυσικῆς Βασίλειο Αἰγινήτη, τὸν πασίγνωστο «Βασιλάκη», δλόιδιο, ἀφοῦ μάλιστα τοῦ ἔμοιαζε καὶ φυσιογνωμικά. Τὸν ἔκανε ὅπως δίδασκε νανουριστικὰ καὶ ἀποκοιμιστικὰ μὲ τὸ μεγάλο ποῦρο στὸ χέρι. Ἀλλος ἐμιμεῖτο τὸν Ζέγγελη καθώς ἔκανε τὸ μάθημα διανθισμένο μὲ μειδιάματα, πολὺ χιοῦμορ καὶ μὲ τὰ ἐπαναλαμβανόμενα «φερ’ εἰπεῖν» του. Ἀλλος τὸν φοβερὸ Μαθαιόπουλο, ποὺ ἀνάμεσα στὶς ἀκετόνες καὶ τὶς μερκαπτάνες, μποροῦσε ἐξ αἰτίας κάποιου πρώτου ποδοκροτήματος, ν’ ἀντιδράσῃ, παρεμβάλλοντας ἵνα πατρικώτατο «διαβολόσταλμα». Ἀκόμα τὸν μαθηματικὸ Νικ. Χατζιδάκι, μὲ τὰ κρεμασμένα, ἀπὸ μαύρο κορδόνι, ἀπὸ τὴν ἄκρη τῆς μύτης του μικρὰ γυαλάκια, ποὺ δίδασκε ψευδὰ καὶ ψιθυριστὰ σχεδιάζοντας, πολλὲς φορές, τοὺς τύπους στὸν ἄερα, μὲ τὸ δάκτυλό του, γιατὶ ἔξαιρετικὰ ὑποχόνδριος φοβόταν νὰ πιάσῃ καὶ νὰ λερωθῇ ἀπὸ τὴν κιμωλία.

Ο Κτενᾶς, ποὺ ἐκτιμοῦσε τὴν χαριτολογία καὶ τὸ πνεῦμα, ἐρώτησε, παρακολουθῶντας τὸ θέατρο: Ἐμένα δὲν μπορεῖ νὰ μὲ κάνη κανένας; Ο μακαρίτης Καραθανάσης, θρασύτατος πάντοτε, πετάχτηκε: Ἔγώ, κύριε Καθηγητά. Σηκώθηκε, τεντώθηκε καὶ ἀρχισε ἀκκιζόμενος, περιστρεφόμενος, χειρονομῶντας, νὰ τὸν μιμῆται: «Ἐὰν, κύριοι, περιστρέψωμεν τὸν κρύσταλλον περὶ τὸν ἄξονα C, ἄπαξ, δίς, τρίς, τετράκις, ταυτίζεται περὶ ἑαυτόν». Ο Κτενᾶς γέλασε, ἀλλὰ κατὰ βάθος στενοχωρήθηκε. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μέρα, λαμπάδα ἀκίνητη κατὰ τὴν διαδασκαλία, γιὰ νὰ τὸ ἔχεισθη σιγὰ-σιγὰ καὶ μὲ τὸν καιρὸ νὰ ξαναγυρίσῃ στὸ παλιὸ ἰδίωμά του.

Εὐγενικὸς πάντα καὶ τυπικὸς σ’ ὅλα του ὁ Κτενᾶς, ἡταν ἕνας κλειστὸς καὶ λιγομίλητος ἄνθρωπος. Φαινόταν σχεδὸν ἀκατάδεκτος. Ἐδειχνε, ὅπως θὰ τὸν χαρακτηρίζαμε σήμερα, ἀρκετὰ σνόμπ. Κρατοῦσε σὲ ἀπόσταση καὶ τοὺς φοιτητὰς καὶ τοὺς ἄλλους γνωρίμους του. Δύσκολα ἔπαιρνες θάρρος μαζί του. Οὕτε ἡταν εὔκολο νὰ ἔξιχνιάστης τὶς πραγματικὲς σκέψεις του. Θέλοντας ἀκόμα νὰ κάνῃ κι’ ἐκεῖνος πνεῦμα –γιατί, ὅπως εἰπαμε, τοῦ ἄρεσε ἡ χαριτολογία– πολλὲς φορές, ἀθέλητά του, χωρὶς καμμιὰ κακὴ πρόθεση, μετέβαλλε τὸ ἀστεῖο σὲ εἰρωνικὸ σχόλιο καὶ πλήγωνε τὸν συνομιλητή του. Καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δημιουργοῦσε, χωρὶς λόγο, πολλὲς δυσαρέσκειες. Πρὸ παντὸς ἀνάμεσα στοὺς φοιτητές, ποὺ ἐκεῖνοι, μὴ ἔχοντας τὴν εὐκαιρία μιᾶς στενώτερης συναναστροφῆς μαζί του, δὲν ἔβλεπαν καὶ τὴν ἄλλη, τὴν καλὴν πλευρὰ τοῦ χαρακτήρα του, καὶ θυμόνταν μόνο τὶς εἰρωνικὲς κουβέντες του.

Εἶχε ψύχωση μὲ τὴν τάξη, τὴν ἀκρίβεια, τὴν πάστρα. Οἱ χῶροι τοῦ Ἐργαστηρίου ἀστραφταν ἀπὸ ἀπόλυτη καθαριότητα. Οἱ μπλοῦζες τῶν ἀνθρώπων του ἔπρεπε νὰ είναι πάλλευκες καὶ ἀτσαλάκωτες. Πολλὲς φορές μὲ σταματοῦσε γιὰ νὰ μοῦ στρώσῃ καλύτερα τὸν γιακὰ καὶ τὰ πέτα τῆς μπλούζας μου καὶ νὰ μὲ παρατηρήσῃ γιατὶ κάποιο κουμπί της εἶχε μείνει ξεκούμπωτο. Μάλιστα ἀργότερα ὥρισε καὶ γιὰ τὶς μπλοῦζες ἱεράρχηση. Ἀσπρες φοροῦσαν μόνο ὁ Καθηγητὴς καὶ οἱ ἐπιμεληταὶ καὶ τὸ ἄλλο προσωπικὸ χρώματος χακί. Μόνο στὴν ὑπαιθρο, κατὰ τὶς ἐκδρομές μας, παραμελοῦσε κάπως τὸ πρωτόκολλο καὶ τὴν αὐστηρὴ τυπικότητά

του. Προπαγάνδιζε γι' αύτές την άπλοτητα και θέλοντας νά δείξη πώς είναι λιτοδίαιτος, έλεγε: «Έγώ θὰ πάρω μαζί μου μόνο λίγο ψωμί και λίγο τυρί». Και τὴν ἄλλη μέρα, ἀπλωνε στὸ βουνό, και πρόσφερνε και σὲ μᾶς τοὺς ἄλλους, τὰ καλύτερα και πλουσιώτερα ἐδέσματα, φροντίδα ἀσφαλῶς τῆς ἀρχόντισσας ἀδελφῆς του, μὲ τὴν δόπια συγκατοικοῦσε και –ἀνύπαντρη κι' ἐκείνη– ἀποτελοῦσαν μονάχα οἱ δυό τους, τὴ μικρή τους οἰκογένεια.

Τὰ χρόνια ἐκεῖνα ποὺ ἔμεινα κοντά του πῆρα μέρος σὲ πολλὲς φοιτητικὲς ἐκδρομές. Ἡ σπουδαιότερη ἀπ' αὐτές ήταν ἡ πολυήμερη στὰ Μέθανα, ἀπὸ τὶς 22 μέχρι τὶς 24 Μαΐου 1920. Μιὰ ἀλλητινὴ ἐκστρατευτικὴ ἐπιχείρηση ὅστερα ἀπὸ τὶς δυσκολίες ποὺ παρουσίαζαν τὰ συγκοινωνιακὰ μέσα και ἡ στέγαση κατὰ τὴν παλιὰ ἐκείνη ἐποχή. Τὸν ἀκολούθησαν σ' αὐτή, ἐκτὸς φυσικὰ ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς, και τὸ προσωπικὸ τοῦ Ἐργαστηρίου, και μερικοὶ ἀκόμα ἀπὸ τὸν πανεπιστημιακὸ κύκλο, ὅπως δὲ βιτανολόγος Δ. Δημάδης, δὲ Μαξ. Μητσόπουλος και δὲ Σπύρος Κοκκόλης. Τὸν τελευταῖο, ἀρκετὰ γέρο και χονδρό, κυριολεκτικὰ τὸν κουβαλάγμε και μάλιστα ἐπὶ «πάλου ὅνου», γιὰ τὸν εἰδικὸ σκοπὸ νὰ τραβήξῃ, μὲ τὴν δύκωδη ἑύλινη μηχανή του, μερικὲς καλές φωτογραφίες ἀπὸ τὸ ηφαίστειο, ποὺ τὶς χρειαζόταν γιὰ σχετικὸ δημοσίευμά του δὲ Καθηγητῆς. Προηγούμενες προσπάθειες τοῦ ἔδιου τοῦ Κτενᾶς νὰ πάρῃ ἐκεὶ μέσα ὠραίες φωτογραφίες εἶχαν ἀποτύχει. Ὁ Κοκκόλης νομιζόταν τότε δὲ καλύτερος φωτογράφος τῆς ἐποχῆς. Περιττὸν νὰ εἰπὼ δτι, παρ' ὅλη τὴ φήμη του, ἀπέτυχε σ' ὅλες ἐκείνες ποὺ πῆρε κατὰ τὴν ἐκδρομή μας και δὲ Καθηγητῆς κατέφυγε, ἀργότερα, στὶς δικές μου, τὶς μόνες σχετικὰ καλές. Κι' αὐτὸ μάλιστα ἔγινε ἀφορμὴ γιὰ μιὰ ίδιαίτερη μεταξύ μας ἴστορια.

Ἄρκετὰ νευρικὸς δὲ Κτενᾶς δυσκολευόταν συστηματικὰ σὲ δυὸ δουλειές. Πρῶτα στὰ τηλεφωνήματα, μὲ τὰ πρωτόγονα μέσα ἐκείνου τοῦ καιροῦ, δηλ. τὸ τηλέφωνο μὲ τὴ μανιβέλα και τὸ ξεχωριστὸ ἀκουστικό, τὸ καβουρντιστήρι ὅπως τὸ ἔλεγαν, ποὺ ἀπαίτονε τὴν μεσολάβηση τῆς τηλεφωνήτριας, ἀπὸ τὴν δόπια θὰ ζητοῦσες νὰ σὲ συνδέσῃ μὲ τὸν συνομιλητὴ σου. Γύριζες, ξαναγύριζες τὴ χειρολαβή, ξελαρυγγίζοσυν, και μεταξὺ ἐκκωφαντικῶν τριγμῶν και βόμβων, προσπαθοῦσες ν' ἀκουστῆς ἀπὸ τὴν «δεσποινίδα τηλεφωνήτρια». Εάν τὰ κατάφερνες και ἐὰν εὐδοκοῦσε και τελικὰ ἀποφάσιζε νὰ σὲ συνδέσῃ διαπίστωνες, παρ' ὅλα αὐτά, τὶς περισσότερες φορές, δτι ἄκουγες, ἀπὸ τὸ κολλημένο στὸ αὐτὶ σου και καταϊδρωμένο ἀκουστικό, πολλὲς και διάφορες ἄλλες φωνές και δημιλίες ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἐπιθυμοῦσες. Προσπαθοῦσε λοιπὸν δὲ Κτενᾶς, φώναζε, νευρίαζε, θύμωνε και τελικὰ μὲ καλοῦσε κι' ἐμπιστευόταν τὴν ὑπόθεση σὲ μένα. Ἔγώ, ηρεμος και προσεκτικός, μὲ εὐγενικὰ «παρακαλῶ, παρακαλῶ», στὴ δεσποινίδα, κατάφερνα γρήγορα νὰ ἐπιτύχω τὴν πολυπόθητη γι' αὐτὸν σύνδεση. Εἴτε γιατὶ δὲ προηγούμενος ἀγώνας τοῦ Καθηγητῆ εἶχε ἀνοίξει τὸ δρόμο, εἴτε γιατὶ βρισκόμουν, τὴ στιγμὴ ἐκείνη, τυχερώτερός του.

Δεύτερη δουλειὰ στὴν δόπια εὗρισκε δυσκολίες ήταν οἱ φωτογραφίες, οἱ τόσο ἀπαραίτητες γιὰ ἔνα γεωλόγο. Ἀποτύγχαναν, πότε γιατὶ κουνιόταν ἡ μηχανή

του, πότε γιατί φώτιζε άντικανονικά, πότε γιατί τούς τις χάλαγαν κατά τήν έμφανιση. «Ετσι δέ Κτενᾶς θαύμαζε τὰ δυὸς αὐτὰ κατορθώματά μου: νὰ χρησιμοποιῶ μὲ εὐκολία τὸ τηλέφωνο καὶ μὲ ἐπιτυχία τὴν φωτογραφικὴ μηχανή.

Θέλοντας νὰ τελειοποιηθῇ στὴν φωτογραφικὴ ζήτησε νὰ τοῦ δεῖξω τὴν διαδικασία τῆς έμφανίσεως τῶν πλακῶν, τῶν μεγάλων καὶ γυάλινων τῆς ἐποχῆς, ὥστε νὰ ἐργάζεται μόνος του, μέχρι τὸ τέλος, καὶ νὰ μὴ τὶς ἐμπιστεύεται σὲ ἄλλους. «Ἐτοίμασα λοιπὸν διαλύματα καὶ ἔνα βράδυ ἀποφασίσαμε νὰ γίνῃ τὸ μάθημα τῆς φωτογραφικῆς. «Ἐκλεισα καλύτερα τὸ χημεῖο καὶ τὸ μετέβαλα σ' ἔνα πρόχειρο σκοτεινὸν θάλαμο. Κλειστήκαμε μαζὶ καὶ ἡ διδασκαλία τελείωσε μὲ ἐπιτυχία. Ἀλλὰ ὅταν βγήκαμε ἀπὸ τὸ θάλαμο, κατὰ τὶς 9 τὸ βράδυ, εἰχαμε ἔνα δύνηρο ἔξαρνισμα. Βρεθήκαμε κλειδωμένοι στὸ διαμέρισμα τῶν γραφείων. «Ο Μπραβάκος, μὴ ξέροντας τὴν ἀπομόνωσή μας στὸ Χημεῖο καὶ νομίζοντας πῶς ὅλοι εἶχαν φύγει, ἐκλεισε ὅπως πάντα τὴν ἐπάνω ἑξώπορτα καὶ πῆγε σπίτι του. Τὸν Κτενᾶ τὸν κυρίεψε ὑστερία δργῆς γιὰ τὸ πάθημά μας. Οὕτε τὴν βαρειὰ πόρτα μπορούσαμε νὰ σπάσουμε οὔτε νὰ ζητήσουμε ἀπὸ ἄλλον βοήθεια, ἐκτὸς μόνον ἀπὸ τὴν Ἀστυνομία, κάτι ποὺ διόλου δὲν τὸ ἐπιθυμοῦσε.

Βλέποντας τὴν ἀπελπισία του, τοῦ μίλησα γιὰ ἔνα μυστικὸ ποὺ εἶχα ἀκούσει. «Οτι δέ κλειδωνιὰ τῆς πόρτας αὐτῆς, ἔνα εἰδος «γαίηλ» τῆς ἐποχῆς, ἀν ἀπ' ἔξω δὲν ἀνοιγε παρὰ μόνο μὲ τὸ δικό της κλειδί, ἀπὸ μέσα ἀνοιγε μὲ δποιοδήποτε, ἀρκεὶ νὰ χωράῃ καὶ νὰ μπαίνῃ στὴ φωλιά της. Δοκιμάσαμε λοιπὸν μερικὰ καὶ ἡ πόρτα, ὡς τοῦ θαύματος, ἀνοιξε. «Ο Κτενᾶς ἡρέμησε καὶ ἔφυγε κατενθουσιασμένος. Τὸ ἄλλο ὅμως πρωὶ παρέλαβε τὸν Μπραβάκο καὶ τοῦ ἔβαλε γερή πόστα, ἐπειδὴ «δίδασκε τὸ προσωπικὸ πῶς νὰ κάνῃ διαρρήξεις». «Ο Βασίλης θύμωσε πολὺ μαζὶ μου, ποὺ ἐφανέρωσα τὸ μυστικὸ στὸν Καθηγητή, καὶ δυσκολεύτηκα ἀρκετὰ νὰ δικαιολογηθῶ καὶ νὰ τὸν καταπραῦνω. «Ο Κτενᾶς σὲ κάτι τέτοια ζητήματα ἤταν περίεργος. Δὲν ἦξερες πότε ἤταν πραγματικὰ θυμωμένος μαζὶ σου καὶ πότε, χρησιμοποιῶντας ἀπίθανους τρόπους καὶ λόγια, σὲ δούλευε, παίζοντας μὲ σένα.

«Ο Κτενᾶς τὸν καιρὸ ποὺ ἤμουν βοηθός του κατοικοῦσε κατὰ τὸν χειμῶνα στὸ παλαιὸ πατρικὸ σπίτι, τῆς ὁδοῦ Ἀγάθωνος 5, μιανῆς στενῆς παρόδου τῆς ὁδοῦ Βύσσης, στὸ κέντρο τῆς Ἀθήνας. Ἀργότερα καὶ ἐπὶ πολλὰ χρόνια στὴν ὁδὸ Μηθύμνης 42 κοντὰ στὴ Πλατεῖα Ἀγάμων. Τοὺς ἀνοιξιάτικους καὶ τοὺς καλοκαιρινοὺς μῆνες ἔμενε στὴ βίλλα του τῆς Κηφισιᾶς. Σ' ἔνα ωραῖο παλαιὺκῆς ἀρχιτεκτονικῆς σπίτι, στὴν ὁδὸ Θ. Δεληγιάννη 19, μὲ μεγάλο κατάφυτο κῆπο, ποὺ σώζεται ὀμετάβλητο ἀκόμα σήμερα. «Ολόκληρη διαδικασία χρειαζόταν τότε γιὰ νὰ κατέβῃ καὶ ν' ἀνέβῃ κάθε μέρα στὴν Κηφισιά, μὲ τὸ θρυλικὸ ἀτμοκίνητο τραινάκι. Τὸ περίφημο καὶ ἀλησμόνητο ἀκόμα σήμερα «θηρίο», δπως τὸ ἔλεγαν, τὸ φημισμένο γιὰ τὰ ἀγκομαχητά του καὶ τὴ χοντρὴ καρβουνόσκονη μὲ τὴν δοπία πασπάλιζε τοὺς ἐπιβάτες του. Ποὺ κατὰ τὸν πηγαιμό, ἀνεβαίνοντας τὴν ἀνηφόρα, μετὰ τὸ Μαρούσι, λαχάνιαζε καὶ φώναζε, κατὰ τὰ σχόλια τῆς ἐποχῆς: «Δὲν μπορῶ–δὲν μπορῶ–δὲν μπορῶ» καὶ γυρίζοντας, κατέβαινε κι' ἔτρεχε

ένθουσιασμένο και χαρούμενο στὸν κατήφορο, ξεφυσῶντας και φωνάζοντας τώρα: «Αφίστε με— ἀφίστε με— ἀφίστε με».

Ἐξ αἰτίας τῆς Κηφισιᾶς, μέσα στὰ ἄλλα καθήκοντά του, ὁ Μπραβάκος εἶχε και τὴν ἔξασφάλιση μιανῆς καλῆς θέσης στὸ «θηρίο» γιὰ τὸν καθηγητή. Πήγαινε ἀρκετὰ νωρὶς (τὸ τραινάκι ἔφευγε κάθε ὥρα), στὴν ἀρχὴ τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου, δόπου ἡταν ὁ σταθμός του και ἐκεῖ περίμενε ἀργό, στὰ ἐνδιάμεσα ἀπὸ τὰ ἀραιὰ δρομολόγια, καθόταν σὲ μιὰ καλὴ θέση κι' ἐρχόταν τὴν τελευταία στιγμὴ ὁ Κτενᾶς και τὸν ἀντικαθιστοῦσε. Θυμοδυμαὶ, σὰν νὰ είναι χθές, τὶς περιποιήσεις τῆς ἀδελφῆς του και ἐκείνου, γιὰ νὰ μᾶς συνεφέρουν, ὅταν πήγαμε νὰ τὸν εὐχηθοῦμε στὴν ἔορτή του, τὴν 21η Μαΐου τοῦ 1920, ὁ Μουστάκας κι' ἐγώ, και φθάσαμε στὸ σπίτι του αὐτό, κατάκοποι, καταϊδρωμένοι και μουντζουρωμένοι, μὲ κατακόκκινα τὰ μάτια ἀπὸ τὰ καρβουνάκια, ὕστερα ἀπὸ τὴν πολύωρη περιπέτεια ἐνδε τέτοιου ἀξέχαστου ταξειδιοῦ στὴν Κηφισιά.*

Κατὰ τὰ χρόνια ποὺ ἐργάστηκα στὸ Ὀρυκτολογικὸ ἀσχολήθηκα μὲ τὶς ἀσκήσεις τῶν φοιτητῶν, ἀλλὰ και μὲ καθήκοντα διοικητικὰ και διαχειριστικά. Ὁλα τὰ ἔγγραφα γίνονταν μὲ τὸ χέρι και περνοῦσαν ἀπὸ μένα, γιατὶ οἱ γραφομηχανὲς ἀποτελοῦσαν πολυτέλεια ἄγνωστη ἀκόμη σὲ μιὰ μικρὴ ὑπηρεσία, σὰν τὴ δική μας. Στὸ χημικὸ Ἐργαστήριο ἀσχολήθηκα πολὺ λίγο και μόνο γιὰ μερικὲς πρόχειρες ἀναλύσεις. Ἐκεῖ ποὺ τὸν βοήθησα και πολὺ ίκανοποιήθηκε ὁ Καθηγητὴς ἡταν ἡ δργάνωση τῶν πυροχημικῶν ἀσκήσεων.

Ἡθελε πολὺ νὰ διδάξῃ στοὺς φοιτητές του αὐτὸ τὸν ταχὺ τρόπο ποιοτικῆς ἔξέτασης τῶν συστατικῶν τῶν δρυκτῶν, ἀλλὰ ἔως τότε δὲν εἶχε εῦρει τὸν κατάλληλο ἄνθρωπο γιὰ νὰ τὸν βοηθήσῃ. Ὁ Ἰδιος ἥξερε καλὰ τὴν πυροχημικὴ ἀνάλυση, μὰ και σ' αὐτὸ ἡ ἔλειψη ὑπομονῆς τὸν δυσκόλευε και δὲν κατώρθωνε νὰ ἔχῃ καλὰ ἀποτελέσματα. Τὸ σταθερὸ φύσημα μὲ τὸν καμινευτῆρα αὐλό, ὁ σχηματισμὸς τῶν σφαιριδίων τῶν μετάλλων και τὰ ἐπανθίσματα ἐπάνω στὸ κάρβουνο, οἱ μαργαρίτες και τόσα ἄλλα ἥθελαν ἐπιτηδειότητα και ὑπομονή. Καὶ ἔαν εἶχε τὸ πρᾶτο, ἀσφαλῶς τοῦ ἔλειπε τὸ δεύτερο. Μὲ τὴν φροντίδα λοιπὸν τὴν δική μου τηρῶντας τὶς ὑποδείξεις του ἑτοίμασα μιὰ περιωρισμένη σειρὰ πυροχημικῶν ἀσκήσεων, ποὺ ἔγιναν μὲ μένα σὰν ὑπεύθυνο βοηθό, τοὺς δυὸ χειμῶνες ποὺ ὑπηρέτησα στὸ Ἐργαστήριο του. Εἶχαν μεγάλη ἐπιτυχία. Γίνονταν στὴ μακρόστενη αἴθουσα, ποὺ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴ σκεπὴ τοῦ κτιρίου και ἡ ἀλχημιστικὴ μορφὴ τῶν ἀναλύσεων αὐτῶν προσαρμοζόταν στὸ μισοσκόταδο τῆς περίεργης και πανάρ-

*. Ὁ Ἀκαδημαϊκὸς—Καθηγητὴς Κ. Κτενᾶς πέρασε τὴ ζωὴ του μεταξὺ τοῦ Ἐργαστηρίου του, στὴν ὁδὸν Ἀκαδημίας 38 (σήμερα ἔχει τὸν ἀριθμὸ 46) τῆς Ἀθήνας, και τοῦ σπιτιοῦ του αὐτοῦ, τῆς ὁδοῦ Θ. Δεληγιάννη 19 τῆς Κηφισιᾶς, δόπου ἔμενε τοὺς περισσότερους μῆνες τοῦ ἔτους. Ἰσως ἡ Κηφισιά, τώρα, μετὰ 40 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του, σὰν λάτρη της, θὰ ἐπρεπε νὰ τιμήσῃ τὸν μεγάλο αὐτὸν ἐπιστήμονα, ποὺ ἔδειξε τόση γι' αὐτὴν ἀγάπη, δίνοντας τὸ δνομά του ἡ στὸν δρόμο αὐτὸ τοῦ σπιτιοῦ του, ποὺ φαίνεται στὴ φωτογραφία ποὺ δημοσιεύουμε (κάθετο τῆς Θ. Δεληγιάννη), ἡ σὲ ἄλλον.

χαιης αὐτῆς αἴθουσας. Ό Κτενᾶς καὶ οἱ φοιτηταὶ –ποὺ γι’ αὐτοὺς τὰ πυροχημικὰ ἥσαν κάτι τὸ καινούργιο καὶ τὸ περιεργο– ἔδειχαν πολὺ ἐνδιαφέρον καὶ ἥσαν ἐνθουσιασμένοι.

‘Υπῆρχε αὐστηρὴ πειθαρχία στὸ Ἐργαστήριο καὶ μεγάλη ἀπόσταση χώριζε τὸν Καθηγητὴν ἀπὸ τὸ προσωπικό του. Οἱ κουβέντες του, δπως εἴπαμε, ἥσαν πολὺ κοφτὲς καὶ περιωρισμένες. Αἰτίᾳ ὁ κλειστὸς χαρακτήρας του καὶ ὅχι μιὰ πραγματικὴ ἀδιαφορία. Γιατὶ ὑπάρχουν πολλὲς ἀποδεῖξεις, ὅτι κάτω ἀπ’ αὐτὴ τὴν ψυχρότητα καὶ τὴν σιωπὴν κρυβόταν μεγάλο ἐνδιαφέρον καὶ μιὰ ἀληθινὴ ἀγάπη γιὰ δλους τοὺς ἀνθρώπους του, σχεδὸν τρυφερότητα, αἰσθήματα ποὺ εἶναι περιεργο γιατὶ τόσο πολὺ φοβόταν μήπως ἀποκαλυφθοῦν καὶ γιατὶ φρόντιζε πάντα νὰ τὰ κρύψῃ μὲ ίδιαίτερη ἐπιμέλεια.

Κλεισμένος διαρκῶς στὸ ίδιαίτερο Ἐργαστήριο του, σὰν τὸν ἀσκητὴν στὸ κελλὶ του, βυθισμένος στὶς μελέτες του, ἀφιερωμένος στὶς γεωλογικές του ἐκδρομές, γιὰ τὶς δόποις χρησιμοποιοῦσε τὶς διακοπὲς καὶ τὶς ἑορταστικὲς ἡμέρες, ξοδεύοντας μάλιστα γι’ αὐτὲς, ὅστε νὰ μὴ ἐπιβαρύνῃ τὸ Πανεπιστήμιο, ἀπὸ τὸ προσωπικό του ταμεῖο, πάντα μακριὰ ἀπὸ τὸν πολὺ κόσμο, δὲν συναναστρεφόταν ἀνθρώπους. Ἐκεῖ μέσα τὸν βρίσκαμε πηγαίνοντας, ἐμεῖς οἱ ἄλλοι, στὶς 8 τὸ πρωὶ καὶ ἐκεῖ τὸν ἀφήναμε φεύγοντας στὶς 9 τὸ βράδυ. Δὲν εἶχε οὕτε ἔφτιαξε ποτὲ δική του οἰκογένεια. Ἐρωτευμένος ἀποκλειστικὰ μόνο μὲ τὴν Ἐπιστήμη, δὲν φαίνεται τὸ θέμα τοῦ γάμου νὰ τὸν ἀπασχόλησε ποτὲ στὰ σοβαρά. Κάποια ἀπόπειρα συνοικεσίου κάποτε καὶ ἀργότερα ἔνα περαστικὸ αἰσθημα δὲν εἶχαν συνέχεια. Ἐκεῖνος καὶ ἡ ἀδελφή του, ἡ Εὐθυμία, ἡ ἐπίσης ἀκόμη τότε ἀνύπαντρη*, συντρόφευαν δὲνας τὸν ἄλλο, κι’ αὐτὸ μονάχα τὰ βράδυα, ἀφοῦ ὅλη τὴν ἡμέρα τὸν ἀπασχολοῦσε ἡ δουλειά του καὶ βρισκόταν μακριά της. Οἱ πραγματικοὶ του φίλοι μετριοῦνταν στὰ δάκτυλα τοῦ ἐνὸς χεριοῦ. Ό Καθηγητὴς Γ. Χαριτάκης, δὲ Καθηγητὴς τῆς Ἀνθρωπολογίας †. Κούμαρης, δὲ Φ. Νέγρης** καὶ ἵσως κανένας-δύο ἀκόμη, ἥσαν ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν τὴν ἀδειανά περνοῦν τὸ κατώφλι του. Μ’ δλους τοὺς ἄλλους διατηροῦσε τυπικὲς μονάχα σχέσεις, ποὺ τὶς διέκρινα, οἱ κανόνες τοῦ αὐστηροῦ πρωτοκόλλου.

*. Ἀργότερα Κυρία Ν. Μερτσάρη. Παντρεύτηκε, δπως ὑπολογίζω, κατὰ τὸ 1930, καὶ ἀπέθανε κι’ ἐκείνη πρόωρα, περίπου δέκα χρόνια μετά τὸν θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ της.

**. Μὲ τὸν Φωκίωνα Νέγρη, παρὰ τὴν μεγάλη διαφορὰ ἡλικίας, τὸν συνέδεε ίδιαίτερη στενὴ φιλία καὶ μεγάλη ἀμοιβαία ἐκτίμηση. Ό Νέγρης (1846 - 1928) ὑπῆρχε μιὰ ἔξεχουσα ἱστορικὴ προσωπικότητα τῆς ἐποχῆς, μὲ μεγάλη μόρφωση καὶ πολύπλευρες ἰκανότητες. Προσέφερε πολλὰ στὸν Τόπο μας συνδέοντας τὴν γεωλογία, τὴν μεταλλευτική, τὴν οἰκονομολογία καὶ τὴν πολιτική. Μεταλλειολόγος, διευθυντής τῶν μεταλλουργείων τοῦ Λαυρίου, ἐρευνητής, βουλευτής καὶ Ὑπουργός τῶν Οἰκονομικῶν ἐπανειλημμένως, πρῶτος Πρόδρομος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, δημοσίευσε ἀρκετὲς ἐνδιαφέρουσες γεωλογικὲς μελέτες, μόνος καὶ μὲ συνεργασία τοῦ Κτενᾶ. Προσωπικότητα ηθούς, σοφίας, εὐγένειας καὶ ἀκαταπόνητης ἐργατικότητος. Υπῆρχε κάπως καὶ δικός μου φίλος δταν σὲ βαθὺ γῆρας, ἀλλὰ πάντα ἀκούραστος, ἐρχόταν τακτικὰ καὶ μελετοῦσε στὸ Γεωλογικὸ Ἐργαστήριο καὶ τὸν βοηθοῦσα στὴν ἀναδίφηση τῆς Βιβλιοθήκης του.

Τις λίγες ώρες ποὺ ἀπουσίαζε ἀπὸ τὸ σπουδαστήριό του τὶς δαπανοῦσε κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη γιὰ τὸ ἄλλο, τὸ πολὺ ἐπίσης ἀγαπημένο, δημιούργημά του. Τὴν νεοϊδρυμένη (1918) Γεωλογικὴ 'Υπηρεσία τοῦ 'Υπουργείου Συγκοινωνιῶν, ποὺ στεγαζόταν σ' ἔνα δωμάτιο, στὴν ὁδὸν 'Οθωνος, κοντά στὸ Σύνταγμα. Ἡ 'Υπηρεσία αὐτὴ ἀποτέλεσε ἰδιαίτερο θερμὸ πόθο του καὶ εἶχε ἀγωνισθῆ σκληρὰ γιὰ νὰ τὴν ἴδρυσῃ καὶ νὰ τὴν ἐπιβάλῃ. Εἶχε ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴ συστηματικὴ προοδευτικὴ μελέτη ὀλόκληρης τῆς Ἑλλάδος. Δὲν μπόρεσε ὅμως νὰ τὴν κρατήσῃ στὴ ζωὴ γιὰ μακρὸ διάστημα. Τὸ 1926 καταργήθηκε μὲ τὸ δικαιολογητικὸ τοῦ περιορισμοῦ τῶν ἔξοδων ποὺ γίνονταν γι' αὐτὴν, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα αὐτὸ δὴταν ἀποτέλεσμα τῶν συνηθισμένων ἀντιδράσεων καὶ ζηλοφθονιῶν. Σὲ λίγο ἡ Γεωλογικὴ 'Υπηρεσία ξαναεμφανίστηκε, μὲ ἄλλους γεωλόγους, στὸ 'Υπουργεῖο 'Εθνικῆς Οἰκονομίας. Ὁ Κτενᾶς ὅμως δὴταν ἐκεῖνος ποὺ πρῶτος κατώρθωσε νὰ πείσῃ τοὺς κρατικοὺς ἀρμοδίους γιὰ τὴν χρησιμότητα μιᾶς τέτοιας ὑπηρεσίας, ποὺ σκοπός τῆς δὲν θὰ δὴταν μόνο ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης, μὰ περισσότερο ἡ καλύτερη μελέτη τοῦ Ἑλληνικοῦ ὑπεδάφους, ἡ ἀνακάλυψη πλουτοφόρων πηγῶν καὶ τὸ ξεκαθάρισμα πολλῶν, πρακτικῆς ἐφαρμογῆς, προβλημάτων. Οἱ γενικὲς γραμμὲς ποὺ ἐκεῖνος τότε χάραξε, ἐπάνω σ' αὐτὰ τὰ θέματα, συνεχίστηκαν σὰν προσπάθεια ἔκτοτε, ἔστω καὶ μὲ βραδύτητα, γιὰ νὰ φθάσουν μέχρι τὴν σημερινὴ ἐποχὴ τῆς συστηματικώτερης μελέτης ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Ἐρευνῶν 'Υπεδάφους*.

Αὐτὴ ἡ μοναστηριακὴ καὶ ψυχρὴ ἀτμόσφαιρα ποὺ ἐπέβαλλε στὸν ἑαυτό του καὶ τὸ περιβάλλον του**, βάραινε σὲ δλους καὶ ἰδιαίτερα σὲ μένα, τὸ παιδὶ ποὺ ζοῦσε ἀκόμα μέσα στὴ θαλπωρὴ μιᾶς πατριαρχικῆς καὶ ἀγαπημένης οἰκογένειας. Ζητοῦσα ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ μου, ποὺ τὸν θαύμαζα καὶ σὰν ἄνθρωπο καὶ σὰν ἐπιστήμονα, κάποια δική του προσωπικὴ καθοδήγηση κι' ἐκεῖνος μοῦ ἀπαντοῦσε στεγνά: μελέτησε τὰ συγγράμματα καὶ δοκίμασε μόνος σου. Ἡθελε νὰ μὲ κάνῃ νὰ αὐτενεργήσω. Ἐμένα ὅμως, ἀπὸ αὐτὴ τὴ στάση του, μοῦ δημιουργήθηκε σιγὰ-σιγὰ ἡ πεποίθηση, δτὶ δὲν μποροῦσα νὰ περιμένω τίποτα ἰδιαίτερο ἀπὸ κεῖνον. Μὲ ἀπογοήτευσε ἡ κατάσταση αὐτή, τὴν δοπία, νέος τότε καὶ ἐνθουσιώδης, δὲν μποροῦσα οὕτε νὰ ἔχηγήσω οὕτε νὰ ἀνεχθῶ. Μὲ παρατηροῦσε γιὰ τὰ ἀναπόφευκτα λάθη μου, χωρὶς νὰ μὲ ζεσταίνη ποτὲ μὲ ἔνα καλὸ λόγο, γιὰ τὶς μικρές μου ἐπιτυχίες. Ἐτσι ἀποφάσισα νὰ παραιτηθῶ ἀπὸ βοηθός του.

*. Ἀπὸ τὴν πρώτη δημοσίευσή μου περὶ ἀειμήστου Κτενᾶ καὶ ἀπὸ τὴν περικοπὴ τὴν ἀναφερομένη στὴ Γεωλογικὴ 'Υπηρεσία, δόθηκε ἡ ἀφορμὴ στὸν Καθηγητὴ κ. Γ. Γεωργαλᾶ, ποὺ ὑπῆρξε μεταγενέστερα ἐπὶ πολλὰ χρόνια Διευθυντής τῆς, δπως μᾶς γνωρίση περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἴδρυση καὶ τὴν λειτουργία τῆς. Ἐκείνους ποὺ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν ἱστορία τῆς 'Υπηρεσίας αὐτῆς παραπέμπουμε στὸ σχετικὸ δημοσίευμά του («Χημικά Χρονικά, Γεν. Ἐκδοσίς» Τεῦχος Νοεμβρίου - Δεκεμβρίου 1973, σελ. 261 - 262).

**. Ἡ μόνη ψυχαγωγία ποὺ ἐπέτρεψε στὸν ἑαυτό του δὴταν ἡ καλὴ μουσικὴ καὶ τὸ θέαρο.

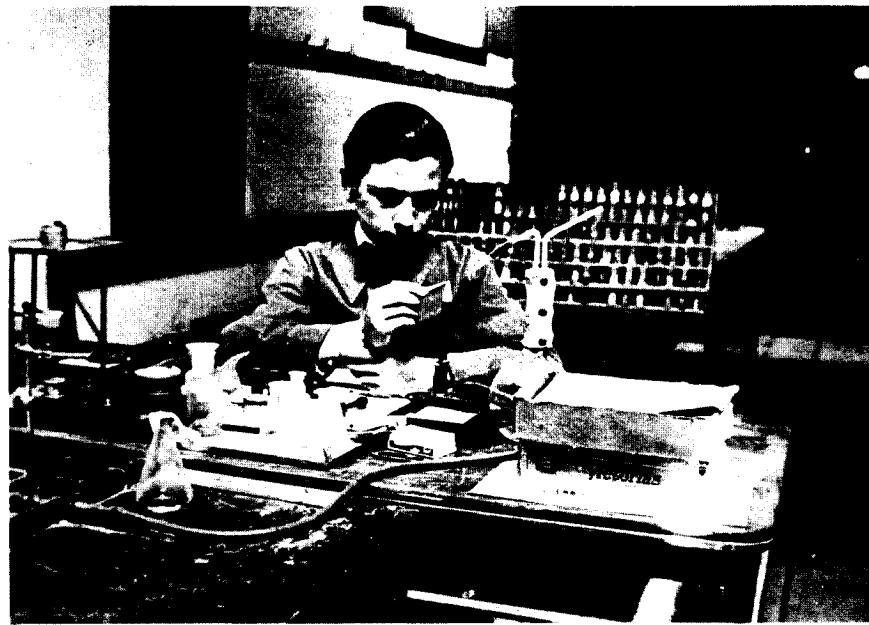

Ο ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΚΤΕΝΑΣ
(Φωτογραφία του 1930)

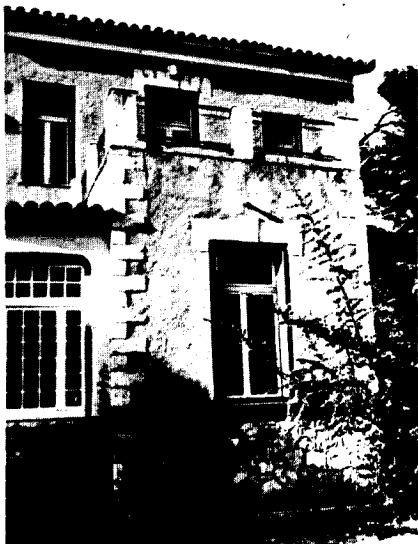
Τὸ παλιὸ κτίριο στὴν ὁδὸν Ἀκαδημίας (οἰκίᾳ Παπαδόπουλου) ὅπου μέχρι τελευταῖα στεγάζόταν, στὸ δεύτερο πάτωμα, τὸ Ὁρυκτολογικὸ καὶ Πετρογραφικὸ Ἐργαστήριο καὶ Μουσεῖο. Στὴ δεξιὰ γωνίᾳ τὸ παράθυρο τοῦ γραφείου τοῦ Κτενᾶ. Ἐπάνω ἀπ' αὐτὸν τὰ δύο μικρὰ παραθυράκια εἰναι τοῦ παρασκευαστηρίου τῶν μικροσκοπικῶν παρασκευασμάτων. Τὸ πρὸς τὴν αὐλὴν παράθυρο, ποὺ μόλις διακρίνεται, εἰναι τοῦ τότε γραφείου μου. Τὸ πρὸς τὰ δεξιά τῆς φωτογραφίας μικρὸ κτίριο στέγαζε καὶ στεγάζει ἀκόμη τὸ Γεωλογικὸ καὶ Παλαιοντολογικὸ Ἐργαστήριο. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ κτίρια, μὲ ίστορία ἄνω τῶν 100 χρόνων, ἔχουν μείνει ἔξωτερικὰ κατὰ τὴν τελευταῖα ἔξηκοντας τείχη ἀμετάβλητα. (Φωτογραφία πρόσφατη I. Κανδήλη).

Τὸ ίδιαιτέρῳ ἐργαστήριο καὶ σπουδαστήριο τοῦ Καθηγητῆ K. Κτενᾶ. (Φωτογραφία τοῦ 1923).

Τὸ προσωπικὸ γραφεῖο τοῦ Καθηγητῆ Κ. Κτενᾶ. Τὸ πίσω κλειστὸ παράθυρο εἶναι τὸ πρὸς τὴν αὐλή. Τὸ ἄλλο ἔβλεπε πρὸς τὴν ὁδὸν Ἀκαδημίας. (Φωτογραφία 1923).

‘Η ἐγκατάσταση γιὰ τὶς πυροχημικὲς ἀσκήσεις. ‘Η προετοιμασία τους ἀπὸ ἡμένα κατὰ τὸ Δεκέμβριο 1919. (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

Τό σπίτι της Κηφισιάς (στήν δδὸ Θ. Δεληγιάννη 19). Ή πλευρὰ τοῦ δωματίου ὑποδοχῆς καὶ τοῦ γραφείου τοῦ Καθηγητῆ Κ. Κτενᾶ. (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη πρόσφατη).

Απὸ ἔνα οἰκογενειακὸ περίπατο στήν Κηφισιά. Στὸ μέσον, μὲ τὰ ἀσπρα, δ Καθηγητῆς Κ. Κτενᾶς. Μπροστά του καθιστή, μὲ τὰ μαῦρα, ἡ ἀδελφή του Εύθυμια Κτενᾶ, μετέπειτα Κυρία Ν. Μερσάρη (1930).

Τό σπίτι της Κηφισιάς, ὅπως διατηρεῖται σήμερα, χωρὶς καμμιὰ ἀπολύτως ἀλλαγὴ μετά τὸ 1920. (Φωτογραφία πρόσφατη Ι. Κανδήλη).

Στό παλαιό ήφαίστειο τῶν Μεθάνων. Μέσα στὸν κρατήρα τῆς ἐκρήξεως τοῦ 240 π.Χ. Ἡ ιστορικὴ φωτογραφία ποὺ τράβηξα κατὰ τὴ φοιτητικὴ ἔκδρομὴ τὴν 23η Μαΐου 1920. Στὸ δύκρο δεξιὰ διακρίνονται κατὰ σειρά: Καθηγητὴς Κ. Κτενᾶς, Χ. Γαρδίκας καὶ Μ. Μητσόπουλος. (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

Στὴ σκάλα τοῦ πλοίου κατὰ τὴ φοιτητικὴ ἔκδρομὴ στὰ Μέθανα τὸ Μάιο 1920. Ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ ἐπάνω: Σ. Κοκκόλης, Κ. Κτενᾶς, Ι. Κανδήλης, Δ. Μουστάκας, Χ. Γαρδίκας. (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

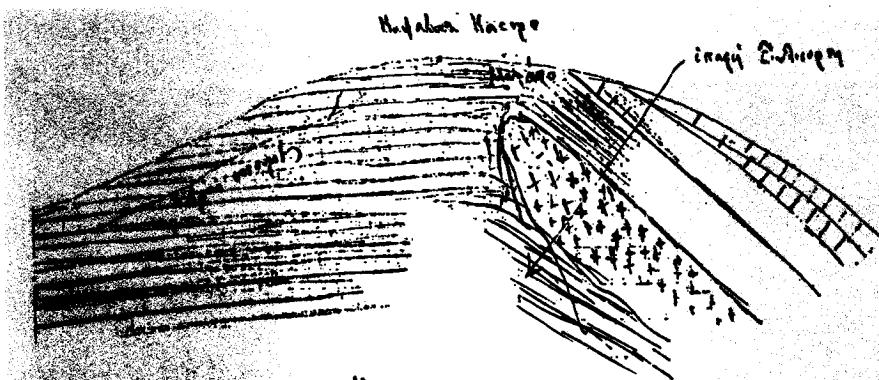
Από τη φοιτητική έκδρομη στήν Πάρνηθα τῆς 23ης Μαρτίου 1920. Στήν Αγία Τριάδα, κατά τὸ φαγητό. Από δέξιστερα: "Ελλη Γκιταράκου φοιτήτρια, "Εμμα Πιτσιλή (μετέπειτα Κυρία Αχιλ. Φρειδερίκου) βοηθός Γεωλογικοῦ, Μαρία Τσαλίκη (μετέπειτα Κυρία Νικολ. Σίδερη) παρασκευάστρια Φυσικῆς, Καθηγητής Κ. Κτενάς, 'Αχιλ. Φρειδερίκος Δ/ντης Πρακτικοῦ Λυκείου, Χρ. Γαρδίκας 'Επιμελητής Όρυκτολογικοῦ, Δ. Μουστάκας Βοηθός Όρυκτολογικοῦ. Στὸ βράχο, ύψηλότερα, διακρίνεται καὶ ὁ παρασκευάστης Γ. Κοσμᾶς. (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

Στὸ σιδηροδρομικὸ σταθμὸ τῶν Κιούρκων κατὰ τὴν ἔδια ἔκδρομη τῆς 23ης Μαρτίου 1920. Στήν πρώτη σειρά: Μ. Τσαλίκη, "Εμμα Πιτσιλή, Α. Φρειδερίκος, Κ. Κτενάς καὶ Χ. Γαρδίκας. Στὴ δεύτερη: Ι. Κανδήλης καὶ Δ. Μουστάκας. (Φωτογραφία Ι. Κανδήλη).

‘Ο Καθηγητής Κ. Κτενᾶς στή Σαντορίνη. Στό βάθος διακρίθει τής Καύμένης σε δράση. ’Από τήν έργασία του: L’ éruption du Volcan Kamenis (Santorin) en 1925—I τήν δημοσιευμένη στό Bulletin de Volcanologie.

‘Ο Καθηγητής Κ. Κτενᾶς σε ώρα έργασίας του στήν Ήπαιθρο (Βορ. Σύρος 1929. Παρεχωρήθη από τὸν Καθηγητὴ κ. Γ. Μαρίνο).

Leucophaea *clavigera*. - Stev.

Σαρώνει τη σημερινή του εποχή παρά ακότενον η γενναία
ταυτότητα της που θέλει να γράψει την ιστορία της χωρας. Η πολιτική
της διατάξεως αποδεικνύεται με την απόφαση της περιφέρειας να απορρίψει
την πρόταση της Επιτροπής Ανάπτυξης για την απόσπαση της περιοχής
της πόλης από την περιφέρεια και την ανατίθεση της στην περιφέρεια
Αττικής, που θα γίνεται οικονομικά ανεπτυγμένη περιοχή με πολλές
καλές προστίχες για την ανάπτυξη της πόλης.

Αύτόγραφο τοῦ Καθηγητῆ Κ. Κενᾶ. Είναι ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ πρόχειρο σημειωματάριο τῶν παρατηρήσεών του στὴν ὑπαιθρο, κατὰ τὴν μελέτη του περὶ τῆς νήσου Ἰκαρίας. 'Ἄξιοπρόσεκτη είναι ἡ σαφήνεια τῆς διατυπώσεως καὶ ὁ καθαρὸς γραφικός του χαρακτήρας, τὰ χαρακτηριστικά ποὺ διέκριναν πάντα δύο τὰ γραφόμενά του, ἀκόμη καὶ τὰ πολὺ βιαστικά. (Παρεγγοάθη ἀπὸ τὸν Καθηγητὴν κ. Γ. Μαρίνο).

Τό πατρικό σπίτι του Κ. Κτενά, στήν άδδο Αιόλου 54, που μετά τὸ θάνατό του δωρήθηκε ἀπὸ τὴν ἀδελφὴν του στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. (Φωτογραφία J. Κανδήλη).

Στις 20 Οκτωβρίου 1921 παρουσιάστηκα και τοῦ δήλωσα πώς θὰ φύγω ἀπὸ τὸ ἐργαστήριό του. Τοῦ ἔξῆγησα δτὶ ἔπερπε, κατὰ τὸν τελευταῖο αὐτὸν χρόνο τῶν σπουδῶν μου, νὰ διαβάσω πολὺ ὥστε νὰ δώσω ἀμέσως γιὰ δίπλωμα καὶ δτὶ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐργάζωμαι σὲ δυδ ἐργαστήρια καὶ συγχρόνως νὰ μελετάω. Δὲν τὸ περίμενε. Θύμωσε, κοκκίνισε καὶ ἐπὶ μιὰ ὥρα, διμιλητικὸς αὐτὴ τῇ φορά, προσπαθοῦσε νὰ μὲ μεταπείσῃ. Νὰ μείνω καὶ θὰ ἔχω κάθε ἑλευθερία. «Οσο ἐκεῖνος ἐπέμενε τόσο ἐγὼ πείσμωνα περισσότερο. Κατάληξα νὰ τοῦ ἀραδιάσω τὶς ὥρες τοῦ προγράμματος τῶν μαθημάτων καὶ ἀσκήσεών μου, ποὺ ἄφηναν μόνο δύο πρωΐνες ὥρες τὴν ἐβδομάδα ἑλεύθερες καὶ κείνος μοδ ἀπάντησε: «καλά, μεῖνε καὶ νὰ ἔρχεσαι αὐτὲς τὶς δύο μόνο ὥρες, ἀρκεῖ νὰ μὴ φύγης». Παρ' ὅλα αὐτά, τὸ παιδικὸ πεῖσμα—γιὰ δική μου μεγάλη ζημιά— ὑπερίσχυσε κι' ἔφυγα.

Δὲν μπόρεσα ποτὲ νὰ ἔξηγήσω πῶς νὰ σκεφτόταν ὁ ἀλύγιστος αὐτὸς ἄνθρωπος, ἐκείνη τὴν ὥρα, καὶ γιατὶ ὑποχωροῦσε μπροστὰ σὲ μένα, τὸν 17χρονο θρασὺ καὶ χαῖδεμένο νεαρό. Περίεργο εἶναι ἀκόμα, πῶς καταδέχτηκε, δταν ἔδινα τὶς πτυχιακές μου ἔξετάσεις (15 Οκτωβρίου 1922), νὰ ἔλθῃ καὶ νὰ τὶς παρακολουθήσῃ σὰν ἀκροατής. Καὶ ἂμα τελείωσα— κι' εἰχα σ' αὐτὲς πολλὴ ἐπιτυχία— νὰ μοῦ σφίξῃ τὸ χέρι καὶ νὰ μοῦ εἰπῇ: «Μπράβο, Κανδήλη, συγχαρητήρια, τώρα δικαιολογῶ γιατὶ ἔφυγες ἀπὸ μένα, πραγματικὰ χρησιμοποίησες ἀποδοτικὰ τὶς ἑλεύθερες ὥρες σου διαβάζοντας πάρα πολύ».

Τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔφυγα ἀπὸ τὸ Ὀρυκτολογικό, ἄφησα στὴ θέση μου τὸν νεώτερο βοηθό του, τὸν φίλο συνάδελφο κ. N. Κουντούρη, ποὺ κι' ἐκεῖνος ἔφυγε ἀργότερα καὶ σταδιοδρόμησε σὰν ἔμπορος, βιομήχανος καὶ πολιτικός. Ἔκείνη τὴν ἐποχὴ—νομίζω στὴ θέση ποὺ ἀδειασε—τοποθετήθηκε καὶ ὁ φοιτητής τοῦ Φυσικοῦ κ. Πέτρος Κόκκορος, ὁ διαλεχτὸς ἐπιστήμονας καὶ φίλος, ποὺ ἔξελιχτηκε γρήγορα, μὲ τὴ βοήθεια καὶ τοῦ Κτενᾶ, σὲ Καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Καὶ μετὰ τὴν παραίτησή μου διατηρήθηκαν μὲ τὸν Κτενᾶ οἱ σχέσεις μας, ἀλλὰ μὲ πολλὴ πιὰ τυπικότητα. Τὸν ἔβλεπα τακτικά, γιατὶ ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1922 ὑπηρετοῦσα στὸ διπλανὸ ἐργαστήριο, τὸ Γεωλογικό, τοῦ Καθηγητῆ Σκούφου, καὶ οἱ συναντήσεις ἡσαν συχνές. «Υπηρεσιακὰ θέματα τῆς Σχολῆς τὸν ἀνάγκαζαν νὰ ἐπισκέπτεται, πολλὲς φορές, στὸ γραφεῖο του, τὸν πολὺ μεγαλύτερό του στὰ χρόνια, συνάδελφο Σκούφο. Κι' αὐτὸ παρ' δτὶ οἱ σχέσεις τους ἡσαν ψυχρές, γιατὶ, δπως ὁ Σκούφος ἔλεγε, ἐνῶ τὸν εἶχε βοηθήσει στὴν καθηγητοποίησή του*, ἐκεῖνος—δὲν ἔρω ἀν τὰ παράπονα ἡσαν δίκαια ἡ ἀδικα— δὲν τοῦ φέρθηκε δπως ἔπερπε κατὰ τὴν περίοδο ποὺ τὸν εἶχαν διώξει ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο.

* Ο Κτενᾶς εἶχε προκριθῆ κατὰ τὸ 1912, κυρίως γιὰ τὶς ἔξαιρετικὲς σπουδές του στὸ ἐξωτερικό, ἀπὸ τὴν κριτικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς δροίας ἦταν μέλος καὶ ὁ Σκούφος, ἀν καὶ νεώτατος τὴν ἡλικία καὶ παρ' δτὶ εἶχε ἀντίπαλο, δπως ἀναφέραμε, ἐναν πολὺ ἄξιο πετρογράφο, τὸν Σωκρ. Παπαβασιλείου. Τὴν κρίση αὐτὴ τῆς Ἐπιτροπῆς τὴν ἐδικαίωσε μεταγενέστερα ὁ Κτενᾶς, κατὰ τὸν καλλίτερο τρόπο, μὲ τὸ τεράστιο ἐρευνητικὸ καὶ διδακτικὸ τὸ ἔργο.

Οι δικές μας σχέσεις ξαναθερμάνθηκαν και έγιναν σχεδόν δπως και πρδτα άπο ένα τυχαίο περιστατικό. Πληροφορήθηκα ότι γιά τήν πραγματεία του, πού θα δημοσιεύσταν άπο τήν 'Ακαδημία, χρειαζόταν νά βάλη μιά καλή φωτογραφία του κρατήρα του παλιού ήφαιστείου τῶν Μεθάνων, μὲ τὸν μεγάλο δβελίσκο τῆς λάβας. Γιατί και ή δική του, ή προσωπική, είχε άποτύχει δπως κι' έκεινες τοῦ περίφημου Κοκκόλη πού τράβηξε κατά τήν έκδρομή μας τοῦ Μαΐου 1920. "Ηέρε πώς μόνο ή δική μου ήταν ή σχετικά καλή. Φαίνεται δμως πώς δίσταζε νά μού τήν ζητήση, πιστεύοντας ότι θα τοῦ τήν άρνιόμουν. Δὲν έχασα καιρό. 'Επηρα τήν παλαιά αύτή πλάκα και άνέβηκα στό 'Εργαστήριο του. Τοῦ είπα: «'Εμαθα πώς έχετε άνάγκη άπο αύτή τή φωτογραφία μου. Σᾶς τήν προσφέρω. Θεωρήστε την δική σας. Κρατήστε και τήν ίδια τήν πλάκα». 'Ο Κτενᾶς δὲν περίμενε αύτή τήν αύθρομητη χειρονομία άπο μένα. Μὲ εὐχαρίστησε συγκινημένος. Θυμόταν τό πρό 10ετίας πεισματάρικο παιδί και δὲν φανταζόταν πώς άπο τότε τό παιδί αύτο είχε ώριμάσει σ' ένα νέο έπιστήμονα, πού λυπόταν γιατί είχε φύγει άπο κοντά του, πού μὲ τὸν δικό του τὸν τρόπο άγαπούσε και θαύμαζε αύτόν, τὸν πρώτο δάσκαλό του, τὸν μεγάλο σοφό και άκούραστο έρευνητή και δτι τώρα ήταν δική του χαρά, τό νά μπορέση νά τοῦ προσφέρη, μιά μικρή, τόση δά, έξυπηρέτηση στή δουλειά του.

Στὰ λίγα χρόνια ποὺ άκολούθησαν μετά αύτδ τό περιστατικό, δταν συναντιόμαστε στήν κοινή αύλη τῶν 'Εργαστηρίων μας, δ Κτενᾶς, γελαστός και άσυνήθιστα έγκαρδιος, στεκόταν ν' ἀνταλλάξη δυδ λόγια μαζί μου, προσπαθῶντας νά μού δείξη ένδιαιφέρον και φιλία. Θυμούμαι τήν τελευταία συνάντησή μας, δταν είχε άκουστη πώς κάποια σοβαρή άρρωστεια τὸν κατέτρωγε και ή παρουσία του στό 'Εργαστήριο του είχε άρχισει νά γίνεται σπάνια. 'Ο Κτενᾶς, άπότομα γερασμένος, μὲ άδυνατισμένο και χαρακωμένο τό πρόσωπο και θολό τό βλέμμα, μιά σκιά άπο τήν παλιά λεβεντιά του, ξανασταμάτησε, γιά ν' ἀνταλλάξη λίγες ψιθυριστὲς κουβέντες μαζί μου. Τις τελευταῖες.

Αύτὲς τις άραιες έπισκέψεις, τοῦ τελευταίου καιρού, άργότερα τις διέκοψε τελείως. "Εμενε πιά στό κρεβάτι κι' έλάχιστοι, άπο τό πολὺ στενό περιβάλλον του, τὸν ξβλεπαν προσωπικά. Μαθεύτηκε πώς έπασχε άπο μιά πολὺ σοβαρή άρρωστεια τῆς καρδιᾶς, τό «άνεύρυσμα τῆς άορτῆς», πού τότε ή ιατρική τό θεωρούσε άθεράπευτο και γρήγορα θανατηφόρο. 'Ο κύκλος παρακολουθούσε τά διαδιδόμενα, χωρὶς νά μπορή νά πληροφορηθῇ και τις λεπτομέρειες. "Άλλοι μὲ σφιγμένη άπο λύπη τήν καρδιά. "Άλλοι μὲ κάποια άνυπομονήσια και μὲ καμουφλαρισμένη χαιρεκακία. 'Ο άδυσώπητος κανόνας: «'Ο θάνατός σου ζωή μου» είναι άξεπέραστος και δὲν ξεφεύγουν άπ' αύτὸν οῦτε οι μεγάλοι, οι πνευματικοί άνθρωποι, πού θέλουμε νά τοὺς πιστεύουμε γιά ψυχικά άνώτερους.

Τὸν 'Ιανουάριο τοῦ 1935 διαδόθηκε δτι δ Κτενᾶς χαροπαλεύει και πώς τό μοιραίο είναι ζήτημα ήμερων. "Οτι περνάει τις τελευταῖες άγωνιάδεις ήμέρες αύτῆς τῆς φοβερῆς άρρωστειας. Και δμως ένα τυχαίο γεγονός ήρθε νά δώση ξαφνικά

έλπιδες σ' έκείνους ποὺ μὲ τόση λύπη παρακολουθοῦσαν ἀπὸ μακρυὰ τὸ δράμα του. Εἶχε τότε κυκλοφορήσει τὸ ἀνάτυπο μιᾶς τελευταίας δικῆς μου ἀνακοινώσεως στὴν Ἀκαδημία καὶ κατὰ τὴν συνήθεια τῆς ἐποχῆς τὸ ταχυδρόμησα σὲ δλους τοὺς καθηγητάς μου καὶ φυσικά, ἀπὸ ὑποχρέωση, καὶ σὲ κεῖνον, παρ' ὅτι ἤξερα πῶς στὴν κατάσταση ποὺ βρισκόταν αὐτὸ δὲν θᾶφθανε ποτὲ στὰ χέρια τὰ δικά του. Σὲ λίγο-θάταν μῆνας περίπου πρὸ τοῦ θανάτου του— ἔλαβα ταχυδρομικῶς τὸ μπιλιέτο του, στὸ δόποιο, μὲ τὰ γνωστὰ καθαρὰ λοξὰ γράμματά του, ἔγραφε ἰδιόχειρα: «Σὲ συγχαίρω καὶ σὲ εὐχαριστῶ διὰ τὴν μελέτη σου». Ἐχάρηκα ἀφάνταστα γι' αὐτὸ τὸ μήνυμα. Ἐνθουσιασμένος γύριζα στοὺς γνωστοὺς καὶ ἔδειχνα τὸ ντοκουμέντο αὐτό. Ὁ Κτενᾶς πάει καλύτερα. Θὰ γίνη καλά. Γιὰ νὰ ἔχῃ τὸ κουράγιο ἔστω καὶ μόνο νὰ κυττάξῃ τὴν ἐπιγραφὴ μιανῆς ἐργασίας, τέλεια ξένης πρὸς τὰ ἐνδιαφέροντά του, καὶ νὰ γράψῃ ἰδιόχειρα σ' ἔνα νεαρὸ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς φίλους καὶ μαθητές του, ἀκόμη καὶ τὸ ἐπανώγραμμα τοῦ φακέλου μὲ τὸ χέρι του, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἰναι πολὺ καλύτερα, σχεδὸν καλά*. Καὶ διμος, τὸ πρωινὸ τῆς 25ης Ιανουαρίου 1935 πληροφορηθήκαμε δλοι μὲ βουβό πόνο καὶ καταπληξη τὸ τραγικὸ γεγονός τοῦ χαμού του.

Παρ' ὅτι πέρασαν σαράντα χρόνια ἀπὸ τότε, ἡ φυσιογνωμία τοῦ Κτενᾶ ἔξακολουθεῖ νὰ λάμπῃ καὶ ἡ προσωπικότητά του νὰ διατηρῇται ἀξέχαστη σ' έκείνους ποὺ ἔζησαν κατὰ τὴν ἐποχή του καὶ πρὸ παντὸς σ' δσους εἶχαν τὴν τύχη νὰ τὸν γνωρίσουν προσωπικὰ καὶ νὰ ἐργασθοῦν κοντά του. Ἄλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν νεωτέρων, ἔκείνων ποὺ ἔχουν ἀκούσει τόσα πολλὰ γι' αὐτὸν καὶ ποὺ ἐργάζονται στοὺς ἐπιστημονικοὺς τομεῖς ποὺ αὐτὸς καλλιέργησε καὶ ἀνέδειξε. Σ' έκείνους ποὺ ἔξακολουθεῖ νὰ τοὺς φωτίζῃ καὶ νὰ τοὺς καθοδηγῇ μὲ τὶς δικές του βασικὲς ἐργασίες. Γιατὶ ἡ καταπληκτικὴ προσφορά του καὶ οἱ δρόμοι ποὺ χάραξε στὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἔρευνα τοὺς κατευθύνονται ἀκόμη σήμερα, σὲ πάρα πολλὲς περιπτώσεις.

Ἡ ἔρευνητικὴ του δράση, χάρη στὴν παρατηρητικότητα, τὴν ἔμπνευση καὶ τὴν συστηματικότητα τῆς δουλειᾶς του, τὸν κατάταξε σὲ ἀνώτατο, καθολικὰ ἀναγνωρισμένο, ἐπίπεδο, μὲ διεθνῆ ἀκτινοβολία. Δὲν ὑπῆρξε κλάδος στὸν κύκλο τῆς «ἔρευνης ὑπεδάφους» ποὺ νὰ μὴν τὸν συγκίνησε καὶ νὰ μὴν τὸν ἀπασχόλησε. Οἱ μελέτες του ἀπλώνονται σὲ ἐνδιαφέροντα τῆς Ὀρυκτολογίας, Πετρογραφικῆς Γεωλογίας ἢ Πετρολογίας, δπως δ ἴδιος μετωνόμασε τὸν κλάδο αὐτό, Μεταλλογενείας, Γεωχημείας, Ἰστορικῆς καὶ Τεκτονικῆς Γεωλογίας. Ἀκούραστος, δὲν χάνει καμμιὰ εὐκαιρία ποὺ τοῦ παρουσιάζεται χωρὶς νὰ τὴν ἀρπάξῃ καὶ νὰ τὴν ἔξαντλήσῃ μὲ τὴν ἔρευνά του. Παράδειγμα οἱ μελέτες του γιὰ τὴν νῆσο Ἰμβρο καὶ τὴν Βορ. Ἐρυθραία (Μ. Ἀσίας) ποὺ ἐκτελοῦνται παρ' ὅλες τὶς

* Τὸ Ἰστορικὸ αὐτὸ εὐχαριστήριο, μαζὶ μὲ τὸ φάκελο τῆς ταχυδρομικῆς ἀποστολῆς του, φυλάσσεται μεταξὺ τῶν ἀναμνηστικῶν τῆς προσωπικῆς μου συλλογῆς γιὰ νὰ βρῇ ἵσως κάποτε τὴ θέση του σὲ κάποιο ἐπισημότερο Ἰστορικὸ ἀρχεῖο.

δυσκολίες καὶ τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς των. Τὰ ἐκρηκτικὰ φαινόμενα τοῦ ἡφαιστείου τῆς Σαντορίνης (1925–1928) τὰ παρακολούθησε μὲ ἀληθινὸ πάθος. Αὐτὲς οἱ δημοσιεύσεις του, μαζὶ μὲ τὶς ἔρευνές του γιὰ τὶς λάβες τῶν μεταλπικῶν ἡφαιστείων τοῦ Ν. Αἰγαίου, εἶναι ἔχωριστῆς ἀκρίβειας καὶ σοβαρότητας καὶ χάρις σ' αὐτὲς ἀναγνωρίζεται διεθνᾶς πιὰ σὰν ἔξεχων ἡφαιστειολόγος. Οἱ τιμητικὲς διακρίσεις τὸν ἐδραιώνουν στὴν κορυφὴ τῆς πυραμίδας τῶν ἐπιστημόνων ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ἡφαιστειολογικά. Ὡς ἀδυσώπητη δύμας Μοῖρα δὲν τοῦ δίνει τὸν καιρὸν ἀπολαύσῃ τὴν ἀναγνώρισῃ τῶν κόπων του. Τὸ 1931 ἐκλέγεται ἀντιπρόεδρος τοῦ Διεθνοῦς Ἡφαιστειολογικοῦ Ὀμίλου, ποὺ εἶναι τμῆμα τῆς Διεθνοῦς Γεωδαιτικῆς καὶ Γεωφυσικῆς Ἐνώσεως. Τὴ χρονιὰ τοῦ θανάτου του θ' ἀναλάμβανε Πρόδεδρος τοῦ Ὀργανισμοῦ αὐτοῦ. Οἱ Κτενᾶς ἀποτελεῖ πρότυπο ἔρευνητῇ καὶ τὸ κολοσσιαῖο ἔργο του συναρπάζει καὶ παροτρύνει, βρίσκοντας ἀκόμη καὶ σήμερα συνεχιστὲς στοὺς μαθητές του. Εἶναι ἰδρυτής διλόκληρης Σχολῆς ἐπιστημόνων ποὺ μὲ τὸν καιρὸν πῆραν ἔχωριστὲς θέσεις στὴν ἐπιστημονικὴ κοινωνία τοῦ τόπου μας*.

Οἱ Κτενᾶς δὲν πρέπει νὰ θαυμάζεται μονάχα γιὰ τὴν μεγάλη ἐπιστημονική του ἀξία καὶ δραστηριότητα ἐπάνω στοὺς κλάδους τῆς εἰδικότητάς του. Πρέπει

* Δίνω πρὸς συμπλήρωση τῆς ἐπιστημονικῆς σκιαγραφίας του μερικὰ στοιχεῖα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέρει δι Καθηγητῆς κ. Γ. Μαρίνος στὸν πρόλογο τῆς μελέτης τοῦ Κτενᾶ περὶ Ἰκαρίας, ποὺ, μὲ βάση τὰ κατάλοιπά του, τὴν συμπλήρωσε καὶ τὴν δημοσίευσε πρόσφατα (1969). Στὸν πρόλογο αὐτῷ, ἔξετάζοντας γενικώτερα τὸ ἔργο τοῦ Κτενᾶ, ἀναφέρει σάν πλέον σημαντικὲς τὶς ἐπόμενες ἔρευνές του:

Τὴν ἔξακριβωση τῆς νεοκρητιδικῆς ἡλικίας τῶν ἀσβεστολιθικῶν τραπεζῶν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Τὴν ἀνακάλυψη στὴν Χίο τῆς Δεβονίου διαπλάσεως. Τὴν ἀνακάλυψη τοῦ Παλαιοζωικοῦ στὴ Λακωνία. Τὴν ἀνεύρεση στὰ Ψαρὰ τεκτονικοῦ συνδέσμου τῶν ἐρκυνίων πτυχῶν, τῶν ἐντεύθεν τοῦ Αἰγαίου, πρὸς ἐκείνας τῆς Μ. Ἀσίας. Τὴν ἔρευνα τῆς χερσονήσου τῆς Ἐρυθραίας. Τὴν συστηματικὴ παρακολούθηση τῆς ἐκρήξεως τοῦ ἡφαιστείου τῆς Σαντορίνης (1925), σὲ δλες τὶς φάσεις τῆς, ὥστε νὰ δημοσιεύσῃ κατόπιν διλόκληρη σειρὰ μελετῶν. Τὴν ἀνεύρεση τριῶν ἀγνώστων μέχρι τότε ἡφαιστειακῶν κέντρων. Τὴν πλήρη γεωχημικὴ μελέτη περὶ τῶν λαβῶν τοῦ Αἰγαίου, ποὺ μὲ τὸν τίτλο *Contribution à l'étude des laves Tertiaires et Quaternaires de la Mer Egée* βρισκόταν ὑπὸ ἀκτύπωσιν, κατὰ τὸ θάνατό του, καὶ δὲν συνεπληρώθη. Πλήρης κατάλογος τῶν ἐργασιῶν του ἔχει δημοσιευθῆ στὸ περιοδικὸν *Ann. géol. des Pays Hell.* (Τόμος I, 1942–47), στὰ «*Αρχεῖα Φαρμακευτικῆς*» (Φεβρουάριος 1935) καὶ σχετικὰ πλήρης στὸ περὶ Κτενᾶ ἄρθρο τῆς *«M. Ἐλλ. Ἑγκυκλοπαιδίας»*.

Στὸ δύγκωδες αὐτὸδ ἔργο τὸν βοήθησαν ἐκλεκτοὶ συνεργάτες, ποὺ διπῆρξαν δλοὶ μαθηταὶ του καὶ πολλοὶ ἀνεδείχτηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο. Τὶς μελέτες του, γράφει δι κ. Μαρίνος, «*τὰς χαρακτηρίζει τὸ βάθος καὶ τὸ ἐμπεριστατωμένον τῆς ἔρευνης, ἡ καθώρισμένη μεθοδολογία, ἡ παραδειγματικὴ τάξις, ἡ σαφήνεια καὶ ἡ διαύγεια τῆς διατυπώσεως τῶν περιγραφῶν καὶ τῶν σκέψεων, καὶ, διπεράνω δλῶν, ἡ ἐπιστημονικὴ εὐσυνειδοσία».*

*Ἀπὸ τοὺς συνεργάτες αὐτὸὺς τὸν ἀείμνηστον Κτενᾶ, ποὺ δούλεψαν κοντά του καὶ βοήθησαν τὸ ἔργο του, πολλοὶ διέπρεψαν καὶ διαπέρπουν ἀκόμη σήμερα σάν ἔρευνηται καὶ πανεπιστημιακοὶ διδάσκαλοι. Ἀναφέρω τοὺς ἀείμνηστους Καθηγητὰς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Μαζ. Μαραβελάκη (Γεωλογίας καὶ Παλαιοντολογίας) καὶ Χρ. Γαρδίκα (Ορυκτολογίας) καὶ τοῦ Πο-

νὰ θαυμάζεται καὶ νὰ παραδειγματίζῃ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτές, γιατὶ ὑπῆρξε καθολικὰ δι πιὸ ἐμπνευσμένος ἀπόστολος τῆς Ἐπιστήμης. Ἔνας ἀληθινὸς μεγάλος Τεροφάντης. Νέος, μὲ μιὰ ἔχειωριστὴ προσωπικὴ ἀκτινοβολία, χωρὶς οἰκογενειακὲς ὑποχρεώσεις, μὲ μεγάλη περιουσία, ἐνῶ θὰ μποροῦσε νὰ ζήσῃ ἔνοιαστα καὶ νὰ χαρῇ ἀνετα τὴ ζωὴ του, θεραπεύοντας, κατὰ καθῆκον περισσότερο, δπως τόσοι ἄλλοι, τὴν ἐπιστήμη, ἐκεῖνος ἀφοσιώνεται, ἀπὸ παιδὶ 16 χρόνων, ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο σ' αὐτήν, παραμερίζοντας δλες τὶς ἄλλες χαρὲς τῆς ζωῆς. Δὲν δημιουργεῖ δική του οἰκογένεια. Στερεῖται τὴν ἀνάπαυση, στερεῖται κάθε ἀπόλαυση καὶ περνάει τὴ σύντομη ζωὴ του σὰν καλόγερος κλεισμένος μερονυχτίς, δλομόναχος, στὰ Ἐργαστήριά του, ἀκατάπαυστα ἐργαζόμενος. Διδάσκει, μελετᾷ, δργανώνει, συγγράφει καὶ τὶς ἡμέρες τῆς ἀναπαύσεως γιὰ δλους τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ἐκεῖνος τὶς χρησιμοποιεῖ σκαρφαλώνοντας καὶ δργώνοντας τὰ βουνὰ τῆς Πατρίδος του. Γιὰ νὰ προσφέρῃ στὴν Ἐπιστήμη, γιὰ νὰ βιοθήσῃ μ' αὐτὴ τὸν Τόπο. Νομίζω πως δὲν ἔχουμε πολλὰ παρόμοια παραδείγματα. Τί τὸν ἀθοῦσε σ' αὐτὴ τὴ χωρὶς ἀνάπαυσα ἀπίστευτη ἐπιστημονικὴ δράση; "Ηθελε ἄραγε νὰ κερδίσῃ χρόνο, ἀπὸ ὑποσυνείδητη παρόρμηση, ἀφοῦ ή ζωὴ ἐπρόκειτο γι' αὐτὸν νὰ είναι τόσο σύντομη; Πέθανε, ἔχοντας ἔξασφαλίσει καταπληκτικὴ ἐπιστημονικὴ ἀκτινοβολία, σὲ ἥλικια ποὺ ἄλλοι μόλις ἔκεινον. Τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς ποὺ ἔχοντας τέλεια καὶ κατὰ βάθος μελετήσει τὴν Ἑλλάδα, ἔχοντας ἐρευνήσει καὶ δημοσιεύσει τὶς πολυάριθμες ἐπάνω στοὺς σχετικοὺς κλάδους καταμερισμένες παρατηρήσεις του, ἔχοντας ἀκόμα συγκεντρώσει ἔνα δγκῶδες ὄλικό, μόλις ἄρχιζε τὴν παρουσίαση τοῦ συνθετικοῦ του ἔργου. Γιὰ τὶς λάβεις του Αἰγαίου, γιὰ τὶς μεταμορφωμένες διαπλάσεις κ.λ. Ἐργο τεράστιο ποὺ δὲν πρόλαβε νὰ τὸ δλοκληρώσῃ. Καὶ ἀναλογίζεται κανεὶς πόσα θὰ μποροῦσε ἀκόμα νὰ προσφέρῃ ἀν δ Θεός τοῦ χάριζε καὶ ἄλλα 20 χρόνια ζωῆς.

Τὰ ἀφθονα οἰκονομικὰ μέσα ποὺ τοῦ παρέχει ἡ περιουσία του τὰ φειδωλεύεται προκειμένου νὰ τὰ δαπανήσῃ γιὰ τὴν ἀτομικὴ του εὐμάρεια, ἄλλὰ πρόθυμα τὰ σπαταλᾶ γιὰ τὶς ἐπιστημονικὲς του ἐπιδιώξεις. Καὶ δταν, τόσο πρόωρα, σβήνει ἡ φλόγα τῆς θαυμαστῆς πνευματικῆς του προσφορᾶς, διαθέτει γιὰ τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν πρόοδο τῆς Ἐπιστήμης, ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ περισώσῃ: τὶς ὄλικές του δυνάμεις. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς περιουσίας του κληροδοτεῖται, ἀπὸ τὴν οἰ-

λυτερεύειν Γ. Βορεάδη (Κοιτασματολογίας). Τοὺς Καθηγητὰς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ.κ. Πέτρο Κόκκορο (Ὀρυκτολογίας καὶ Πετρογραφίας) καὶ Ἀντ. Κανέλλη (Βιολογίας), τὸν Καθηγητὴ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ τώρα Ἀθηνῶν κ. Γ. Μαρίνο (Γεωλογίας καὶ Παλαιοντολογίας) καὶ τὸν Καθηγητὴ τοῦ Ἐθν. Μ. Πολυτεχνείου κ. Ι. Παπασταματίου (Κοιτασματολογίας). Ἀπὸ τοὺς ἄλλους συνεργάτας του ἐνθυμοῦμαι, ἀπὸ τοὺς πρώτους, τῆς παλαιότερης ἐποχῆς, τοὺς κ.κ. Γεωργ. Ἀρώνη καὶ Δημ. Κισκύρα.

Τὰ δημοσιεύματά του ἀνέρχονται συνολικὰ σὲ ἑνενήντα. Σὲ ὥρισμένες μελέτες του ἔχουν συνεργασθῆ μαζὶ του καὶ διαπρεπεῖς ξένοι γεωλόγοι. Μεταξὺ αὐτῶν θὰ πρέπει ν' ἀναφέρουμε τοὺς Alfred Philipsson, Carl Renz, Henri Douvillé κ. ἄ.

κογένεια τῆς ἀδελφῆς του, σύμφωνα μὲ τὴν δική του ἐπιθυμία, στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Στὸ Τίρυνθα τὸ δόποιον τόσο ἀγάπησε καὶ στὸ δόποιον, ἀπὸ τὴν πρώτη ἡμέρα τῆς ἰδρύσεως του, τόσο πολὺ ἀφωσιώθηκε. Τὰ εἰσοδήματα τοῦ κληροδοτήματος προορίζονται γιὰ ν' ἀπονέμονται, μὲ τὴ φροντίδα τῆς Ἀκαδημίας, βραβεῖα σὲ σχετικὲς ἐπιστημονικὲς ἔρευνες καὶ γιὰ νὰ μετεκπαιδεύονται νέοι ἐπιστήμονες. Ἡ ἀπάντηση τῆς Ἀκαδημίας στὸ ἐρώτημά μας δίνει δλες τὶς σχετικὲς πληροφορίες*.

* Γιὰ νὰ ἔχουμε, δταν πρωτοδημοσιεύσαμε περὶ Κτενᾶ, ἔξακριβωμένες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸ κληροδότημά του, ποὺ είναι περίεργο γιατὶ δὲν ἔχει γίνει δόσο θὰ ἐπρεπε εὐρύτερα γνωστό, ἔζητήσαμε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία πληροφορίες καὶ μᾶς ἀπάντησε μὲ τὸ ἀκόλουθο Ἑγγραφό της. Τὸ δημοσιεύσουμε, κάνοντας κι' ἔμετς, μὲ τὶς ἀσθενεῖς μας δυνάμεις, ἔκκληση, ἀπὸ τῇ θέσῃ αὐτῆς, ν' ἀξιοποιηθῇ καλύτερα τὸ κληροδότημά του, ἀφοῦ τὰ χρήματα ὑπάρχουν, δπως, πιστεύω, θὰ ἤταν ἡ ζωηὴ ἐπιθυμία τῶν διαθετῶν καὶ ἑκείνου. Ο περιορισμὸς τῶν ὑποψηφίων στοὺς ἀριστούχους, σκέψη ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν διαθέτας κληρονόμους του καὶ δχι ἀπὸ τὸν Ἰδιο, θὰ ἐπρεπε νὰ παραμερισθῇ. Οι ἀντιλήψεις περὶ «ἄριστα» τοῦ 1935 είναι τελείως διάφορες κατά τὸ 1975. Ο μεγάλος Κτενᾶς, παρ' διὰ τὸν διάστημα εἶχε κατὰ τὶς σπουδές του στὴ Γερμανία τὴν μεγίστη σπουδαστικὴ βαθμολόγηση, πιστεύουμε, πώς σήμερα, θὰ σκεφτόταν κατὰ διάφορο τρόπο καὶ δὲν θὰ ἀπέκλειε ἑκείνους ποὺ θὰ είχαν τὰ εἰδικώτερα προσόντα, δηλ. τὴν ἴκανότητα ἐφαρμογῆς τῶν γνώσεων των στὴ πρᾶξη καὶ τὴν δρεξη γιὰ δουλειά, ἐστω κι' ἐδὲν ὑστερούσαν στὸ σημεῖο τῶν δύψηλῶν σπουδαστικῶν βαθμῶν.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Αριθ. Πρωτ. 72468

Ἀθῆναι, 9 Ιουλίου 1973

Πρὸς Τὴν Ἔνωσιν Ἐλλήνων Χημικῶν

Εἰς ἀπάντησιν πρὸς δύμετερον Ἑγγραφὸν τῆς 22-6-1973, ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσωμεν ὑμῖν δτι ἡ περιελθοῦσα εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν κληρονομία κατελείφθη ὑπὸ τῆς Εὐθυμίας συζ. Νικ.Μερτσάρη. Περὶ τῆς κληρονομίας ταύτης παρέχομεν δμῖν τὰς ἀκολούθους πληροφορίας:

1. 'Ἡ κληρονομία συνίσταται ἐκ διωρόφου οἰκίας κειμένης ἐν Ἀθήναις ἐπὶ τῶν δδῶν Αἰόλου 54 καὶ Μίλτιαδου.

2. Συμφάνως πρὸς τὴν διαθήκην τῆς Εὐθυμίας Μερτσάρη, τὰ ἔσοδα τῆς κληρονομίας δέον νὰ διατίθενται διὰ τὴν παροχὴν ὑποτροφιῶν εἰς ἀριστούχους τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν πρὸς μετεκπαίδευσίν των εἰς Πανεπιστήμια τῆς ἀλλοδαπῆς. Ο τίτλος τῆς ὑποτροφίας είναι «Ὑποτροφία Ἀντωνίου καὶ Ἐλ. Κτενᾶ». (Τὰ δνόματα τῶν γονέων τῶν διαθετῶν).

Περαιτέρω ἡ διαθήτις ὅρισεν, δτι ἐκ τῶν ἑτησίων ἑσόδων τῆς κληρονομίας θὰ παρακρατῇαι κατ' ἔτος ποσοστὸν 20% διὰ τὴν ἀπονομὴν βραβείου ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Βραβείον Κωνσταντίνου Κτενᾶ», πρὸς βράβευσιν πρωτοτύπου μελέτης ἀφορώσης εἰς τὴν γεωλογικὴν σύστασιν τοῦ ἀδάφους καὶ τὴν ἐν γένει ὄρυκτολογίαν.

3. Μέχρι τοῦδε ἔτυχον ὑποτροφίας ἐκ τῶν ἑσόδων τοῦ κληροδοτήματος οἱ κ.κ. α) Ἰωάννης Κουμαντάκης, β) Γεώργιος Κούκης, γ) Ἐμμανουὴλ Βορδώνης καὶ δ) Ἀκίνδυνος Κελεπερτζῆς ἀπαντες ἀριστούχοι Φυσικῶν Ἐπιστημῶν. Τῶν τριῶν τελευταίων ἡ μετακπαίδευσις δὲν ἔληξεν εἰσέτι.

“Οσον ἀφορᾷ εἰς τὸ βραβείον Κωνστ. Κτενᾶ, τοῦτο συνοδευόμενον ὑπὸ χρηματικοῦ ἐπάθλου δρχ. 50.000, ἀπενεμήθη τὸν Δεκέμβριον 1972 εἰς τὴν κ. Βασιλ. Μητσάκη δι' ὑποβληθεῖσαν ἀνέκδοτον ἐργασίαν τῆς.

‘Ο Κτενᾶς συγκινεῖ βαθιά κάθε ἐπιστήμονα, κάθε πνευματικό ἄνθρωπο. ‘Υπῆρξε μιὰ ἀπὸ τις μεγαλύτερες ἀλλὰ καὶ τις δραματικώτερες ἐπιστημονικὲς προσωπικότητες τοῦ Τόπου μας. Ἐφυγε ἀπὸ μᾶς στὴν ἀκμὴ τῆς ἡλικίας του, μὲ τὸν βαθύτερο ἀσφαλῶς καῦμὸ διτὶ δὲν ώλοικλήρωσε τὸ ἔργο του. Ἀφησε ἄφθονο ἀταξινόμητο ὑλικό, ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ δὲδιος εἶχε συγκεντρώσει, καὶ πολλὲς μισοτελειωμένες μελέτες. Ἀκόμη ἀπὸ τὸ κρεβάτι τοῦ μελλοθάνατου, παρὰ τοὺς πόνους καὶ τὴν ἀγωνία τῆς φοβερῆς ἀρρώστειας, θέλει κάτι νὰ συμπληρώσῃ, κάτι νὰ προφθάσῃ. Μὲ ἀπλωμένα γύρω του τὰ πετρώματα καὶ τὰ χαρτιά του, καθοδηγεῖ, μέχρι τῆς τελευταίας πνοῆς του, τοὺς συνεργάτες του. Τὸν ἀπασχολεῖ καὶ κατὰ τὴν μεγάλη αὐτὴ στιγμὴ τὸ ἀσίγαστο πάθος τῆς ζωῆς του: ‘Η πρόδος τῆς Ἐπιστήμης! Καὶ πιστεύει, πώς καὶ τὴν ὥρα αὐτὴ ἀκόμα μπορεῖ κάτι νὰ προσφέρῃ γιὰ χάρη της.

Αἱ οἰκονομικαὶ δυνατότητες τοῦ κληροδοτήματος εἶναι τοιαῦται, διστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ παροχὴ ὑποτροφιῶν πολλαπλασίου ἀριθμοῦ τῶν ἡδη ἀπονεμηθεισῶν. Δυστυχῶς, δμως, λόγῳ τοῦ ἐν τῇ διαθήκῃ τιθεμένου περιορισμοῦ περὶ χορηγήσεως αὐτῶν εἰς «ἀριστούχους» παρατηρεῖται Ἑλλειψις ἐνδιαφερομένων, μὲ ἀποτέλεσμα αἱ σχετικαὶ προκηρύζεις διαγωνισμοῦ νὰ ἀποβαίνουν ἐνίστε ἀγονοὶ.

‘Ο Ἐφορος τῶν Γραφείων

Π Η Γ Ε Σ

Τὸ κεφάλαιο αὐτό, ἀφιερωμένο στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἀείμνηστου Καθηγητῆ μου καὶ πρώτου προϊσταμένου μου Κωνσταντίνου Α. Κτενᾶ, τὸ ἔγραψα μὲ βάση κυρίως τις προσωπικὲς ἀναμνήσεις μου, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ σὲ πολὺ νεαρὴ ἡλικία ἐργάστηκα κοντά του, σὰν βοηθὸς του, καὶ ἀπὸ δσα κατόπιν, σὰν πανεπιστημιακὸς ὑπάλληλος, παρακολούθησα καὶ ἐγνώρισα ἀπὸ τὴν μεγάλη ἐπιστημονικὴ δράση του. Ἀποτελεῖ συμπλήρωση καὶ ἐπέκταση τοῦ ἀρθρου ποὺ πρωτόδημοσίευσα γιὰ Ἐκείνον στὰ «Χημικά Χρονικά, Γεν. Ἐκδοσίς» τοῦ 1973 (τεῦχος 7, σελ. 135 - 145). Τὶς ἀναμνήσεις μου τὶς συμπλήρωσαν ἀκόμα οἱ ἀφηγήσεις καὶ τὰ στοιχεῖα τὰ δροῦα πρόθυμα μού ἔδωσαν οἱ ἀγαπητοὶ φίλοι, μαθηταί του καὶ συνεργάται του, Καθηγηταὶ κ.κ. Γ. Μαρίνος, Π. Κόκκορος καὶ Ι. Παπασταματίου, τοὺς δροῖους καὶ πάλιν θερμὰ εὐχαριστῶ.

Βοηθητικὲς πηγὲς ήσαν καὶ οἱ ἔξῆς:

Κωνσταντίνος Κτενᾶς. Νεκρολογία ὑπὸ Π. Κοκκόρου. «Δελτίον Φυσικῶν Ἐπιστημῶν» Ἐτος Α' τεῦχος Μαρτίου 1935, σελ. 290 - 291.

Κωνσταντίνος Α. Κτενᾶς. 1884 - 1935. Βιογραφία. «Ann. géol. des Pays Hell.» T. I σελ. XVIII 1942 - 47 Athènes.

